

МЕНТАЛЬНІСТЬ. НАЦІЯ. ПАМ'ЯТЬ

Збірка праць наукової школи проф. Р.О. Додонова

Київ, 2022

УДК 930.1+304.444+316.42

М 50

М 50 Ментальність. Нація. Пам'ять. Збірник праць наукової школи проф. Р.О. Додонова. – Київ: ФОП Руслан Халіков, 2022. – 286 с.

ISBN 978-617-7565-83-2

Дана збірка містить статті соціальних філософів, що репрезентують наукову школу доктора філософських наук, професора Додонова Романа Олександровича. Починаючи з 2001 року, коли відбувся захист першої кандидатської дисертації під керівництвом Р.О. Додонова, здобувачі наукових ступенів регулярно здійснювали свої дослідження і оприлюднювали їх результати в одноосібних і колективних монографіях, журналах і збірках праць. Читачеві запропоновані кращі з них, які надають уявлення про спрямованість соціально-філософської рефлексії суспільних трансформацій в Україні та світі. Сьогодні представники наукової школи професора Р.О. Додонова працюють в закладах вищої освіти та наукових установах Києва, Москви, Гренобля, Запоріжжя, Вінниці, Слов'янська тощо.

Збірка буде корисною фахівцям в галузі філософії історії, науковим співробітникам, викладачам, аспірантам, студентам, які цікавляться динамікою соціальних змін.

ISBN 978-617-7565-83-2

© автори статей, 2022

Зміст

Вступ	5
--------------	---

Частина 1.

Ментальність. Ідеологія. Нація.

1.1. Соціокультурний механізм заміщення ідеології змістом менталітету (<i>Роман Додонов</i>)	15
1.2. До питання про класифікацію націоналогічних концепцій (<i>Галина Нестеренко</i>)	27
1.3. De jure і de facto незалежності України (<i>Галина Воронова</i>)	37
1.4. Громадська думка і національний міф (<i>Олександр Кирбят'єв</i>)	45
1.5. Національний суверенітет і державотворення в умовах глобалізації (<i>Сергій Мофа</i>)	52

Частина 2.

Екологія. Екзистенція. Ноосфера.

2.1. Стихія ринку та зростаюча природовідповідальність людини (<i>Роман Додонов</i>)	65
2.2. Екоантропосоціальна тотальність як підґрунтя екологічної свідомості (<i>Олена Романова</i>)	74
2.3. Есхатологічні риси сучасного інвайроменталізму (<i>Марина Фоменко</i>)	84
2.4. Філософсько-методологічні засади «нової історичної науки» (<i>Інна Тучкова</i>)	95
2.5. Специфіка прояву справедливості як соціального екзистенціалу (<i>Катерина Горбенко</i>)	110
2.6. Екзистенціальні та екологічні імперативи контркультури (<i>Ігор Сухина</i>)	127

Частина 3.

Конфлікти. Цивілізації. Діалог.

3.1. Гібридна війна Росії з Україною і вища школа Донбасу (<i>Роман Додонов</i>)	147
3.2. Локальна дискретність цивілогенезу (<i>Юлія Брило</i>)	167
3.3. Конфлікти на Близькому Сході як глобальна проблема сучасності (<i>Андрій Бузаров</i>)	177
3.4. Міжнародний тероризм як негативне соціальне явище процесу глобалізації (<i>Ганна Завіруха</i>)	186
3.5. Екстремальність в сучасному соціумі (<i>Євгенія Леонова</i>)	198

Частина 4.

Історія. Ідентичність. Пам'ять.

4.1. Скрипка і барабан: регіональні особливості комеморації в українському соціумі (<i>Роман Додонов</i>)	207
4.2. Ідентичність Іншого у соціальному просторі (<i>Марина Колінько</i>)	225
4.3. Міфологічні витоки гендерної ідентичності (<i>Лариса Меніг</i>)	242
4.4. Комеморативні практики у вимірі соціальних мереж (<i>Кирило Дзідора</i>)	254
4.5. Трансформації політики пам'яті в Японії після Другої світової війни в контексті паназійських амбіції (<i>Олександра Бібік</i>)	272

ВСТУП

Збірка наукових праць, яку Ви тримаєте в руках, дещо відрізняється за тематичною спрямованістю від більшості аналогічних видань, автори і матеріали яких відбираються або за спільною темою досліджень, або ж за результатами проведеного наукового заходу – форуму, конгресу, конференції. Ми вирішили зібрати під однією обкладинкою праці науковців, які причетні до однієї наукової школи.

Як відомо, наукова школа – це асоціація дослідників, які розробляють життєво необхідні для соціуму проблеми в рамках певної методологічної парадигми, мають значні, визнані в наукових колах теоретичні і практичні результати своєї діяльності. «Наукова школа, – пише проф. М. Лепський, – за визначенням є соціальним інститутом передачі традицій і знань наукової діяльності, безумовною цінністю якої є прагнення до істини. При цьому традиції та знання розглядаються як основа творчості, усвідомленого та раціонально обґрунтованого у розкритті та застосуванні об'єктивно існуючих законів та закономірностей. «Істина» як безумовна цінність визначає міру науковості школи, її формування. Без прагнення і наближення до істини школа представляє що завгодно, але не науку, оскільки втрачається цільова функція, що задовольняє соціальні потреби суспільства усвідомлення дійсності»¹.

Отже, наукова школа – це неформальний творчий колектив дослідників різних поколінь, об'єднаних загальною програмою і стилем дослідницької роботи, які діють під керівництвом відомого в певній галузі дослідника. Виокремлення наукових шкіл сприяє внутрішньому структуруванню наукового середовища, самовизначенню дослідників, спадкоємності наукових традицій.

Функції, які виконує будь-яка наукова школа, полягають, насамперед, в організації ефективного виробництва нових знань шляхом досліджень, забезпеченню нормальної наукової комунікації, популяризації результатів наукової діяльності, а також – відтворення наукових кадрів.

---

¹ Лепський М.А. «Научная школа»: определение предметного поля, социальные потребности и деформация. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2014. Вип. 33. С. 81.

СТИХІЯ РИНКУ ТА ЗРОСТАЮЧА ПРИРОДОВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ¹

Як відомо, процес взаємин між людиною і навколишнім середовищем, між суспільством і природою, між «першою» та «другою» природою, пройшов низку послідовних етапів. Перший, а точніше – «нульовий» – етап характеризується пристосуванням людини до існуючих природних умов. Людина на цьому етапі була подібна своїм «меншим братам» – тваринам, і взаємодія природи і людини відбувалася через біологічний обмін речовин. Техніка на цьому етапі зводиться до примітивних знарядь праці та використання енергії людських м'язів. Через це суспільство практично ніяким чином не порушила рівновагу в системі «суспільство-природа».

Неолітична революція вивела людину на другий, агропромисловий етап розвитку взаємовідносин із природою. Рівновагу системи було порушено, людина почала підкоряти сили природи. Цей етап можна розділити ще на два підетапи, перший із яких позначити як агрокультурний – розвиток скотарства і землеробства, наслідком якого були глибинні перетворення навколишнього середовища: знищення лісів, зникнення багатьох видів тварин і рослин, перетворення багатьох територій у пустелі.

Другий підетап веде свій початок від появи промислового виробництва, його позначають як машинно-індустріальний. Структура техніки і технології, на порівняння з першим підетапом безпосередньої дії людини на речовину природи за допомогою знаряддя праці, ускладнюється ланками джерела енергії і передаточного механізму. Людина одержала доступ до використання природних ресурсів, в першу чергу металів, створила парову машину і двигун внутрішнього згоряння. З середини ХІХ століття Європа вступає в індустріальну епоху, головною фігурою якої стає не воїн-завойовник, як раніше, а інженер-конструктор. Цілі країни перетворилися на промислові комплекси, що працювали як добре налаштований годинник. Жюль-верновський пафос покорення природи людиною романтизував технічний прогрес, окремі негативні явища уявлялися як тимчасові, а політ наукової думки виноходьців не мав меж.

---

¹ Вперше опубліковано: Додонов Р.О. Стихія ринку та зростаюча природовідповідальність людини. *Ноосфера*. 2002. Вип. 1.С. 152-160.

У техніці людина знайшла силу, яка дозволила їй втручатися у всі процеси, що відбуваються в атмосфері, літосфері і гідросфері.

З іншого боку, природа не могла не відреагувати на зміни, що відбувалися. При цьому другий етап взаємовідносин природи і суспільства ще не викликав стійкого порушення динамічної рівноваги біосфери, хоча й ознаменувався деякою напругою в системі.

Сьогодні ми є свідками третього етапу. Опанування енергії атомного ядра, вихід у космічний простір, комп'ютеризація, створення штучних матеріалів (пластмаси), автоматичні лінії виробництва і робототехніка, успіхи у галузі генної інженерії – ось лише деякі вражаючі приклади так званої науково-технічної революції, яка схоже, стає перманентною. У структуру технології додаються ланки управління процесом виробництва, розробки самої технології (наука стає безпосередньою виробничою силою), нарешті, з'являються соціальні технології формування штучного попиту на продукти промисловості¹. Завдяки техніки людство нарешті отримало остаточну перемогу у вічному протистоянні з природою, поклавши кінець «дикому стану» останньої. Адаптуючись до несприятливих для існування природних умов, людина тим самим адаптувала ці умови під власні вимоги. Як стверджує Федір Канак, «екологічні кризи знайомі людству здавна, і воно кожного разу повертало ситуацію на свою користь. Проте сучасній екологічній кризі властиві прикмети, яких ми досі ніколи не спостерігали. Людству ще належить усвідомити, що після ресурсозабезпеченої доби воно перебуває на іншій, по суті, планеті й само стало іншим – як щодо кількості, так і щодо розмаїття потреб»².

Сьогодні техніка перетворилася для людства у фізичну і ментальну підставу настільки, що навіть якщо людина усвідомлює, як техніка винищує її середовище – природне і духовне – першою її реакцією є думка про нову техніку, яка б змогла все це виправити і врятувати. Якщо раніше техніка виконувала виключно вузько-інструментальну, «вжиткову» функцію, то на третьому етапі вона перетворилася в іманентну, тобто самодостатню силу, яка відірвалася від безпосередніх проблем людини та почала «розвиток заради розвитку».

---

¹ Відомий іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет писав, що сучасна техніка є засобом, за допомогою якого відтворюється «об'єктивно зайве».

² Канак Ф. Можливості етичного коригування економіки. *Філософська думка*. 1999. № 3. С.145.

Аналізуючи шлях, яким пройшло людство, нашу історію, бачимо, що причиною глобальної екологічної кризи постає, насамперед, нерозумна – ірраціональна діяльність людини, яка нанесла і продовжує наносити природі непоправну шкоду. Розвитком техніки і технології людина брутально втрутилася в процес еволюційного розвитку на Землі та ліквідувала незалежне від неї існування біосфери, хоч і не змогла, як не намагалася, відмінити фундаментальні закони, які нею керують, та цілком звільнитися від їх впливу.

Розміри технічного впливу людства на біосферу, звичайно, мали – та й не могли їх не мати – певні регулятори, що спрямовували, стримували або, навпаки, прискорювали б технічний прогрес. Подібні регулятори, по-перше, мають природно-об’єктивний, а по-друге, соціальний, пов’язаний з життєдіяльністю соціуму, характер.

Перший тип регуляторів пов’язаний з природно-історичним процесом саморозгортання людської цивілізації. До їх числа слід, зокрема, віднести поступовий характер відкриття людством законів природи. На перший погляд це здається аксіоматичним, але уявимо собі гіпотетичну ситуацію, коли вже первісна людина володіє знаннями та технічними можливостями на рівні ХХ століття. Чи була б тоді у людської цивілізації така довга історія? Чи стрималися б Атилла або Чингіз-хан від застосування ядерної зброї у власних планах завоювання всього світу? Навряд.

Отже, виходить, що незнання – незнання об’єктивне, яке стосується людства в цілому, а не окремих його представників, незнання суспільне, те, про яке пише Є.І. Суїменко, – це незнання виконує природозберігаючу функцію, надавши людству час усвідомити відповідальність за власні дії, за наступ на природу, час визріти морально та духовно¹.

Другий тип регуляторів технічного процесу обумовлений, перш за все, економічними факторами. Стихійні ринкові регулятори обсягів виробництва товарів, що в цілому задовольняли суспільні потреби у добу вільної конкуренції та домонополістичного капіталізму, у ХХ столітті перестали спрацьовувати. Низки нищівних економічних криз і особливо «велика депресія» початку 30х років минулого століття проголосили про це у повний голос.

---

¹ Якимось відомий психолог А.Р. Лурія іронічно зазначив, що «велич вченого визначається тим, наскільки висунуті їм уявлення затримали розвиток наукової думки». У світлі сказаного вище, таке висловлювання виглядає у дещо іншому ракурсі.

Планове господарство радянської системи на перший погляд виглядало надійною альтернативою ринковій анархії. Ще б пак: виробник замість створення продукту на свій ризик отримував раціональне обґрунтування необхідності його діяльності, гарантію затребуваності його можливостей та звільнявся від необхідності піклуватися про збут виробленого товару. Але насправді планове господарство не було таким у повному сенсі цього слова: план майже не враховував реальні потреби людини, а складався з міркувань зростання економіки держави, і насамперед, задоволення вимог військово-промислового комплексу. Подвійний, потрійний і т.д. рахунок виробленої продукції, коли вартість сировини не входила у вартість готової продукції, випереджаючий розвиток промисловості Групи А, свідомі перекоси у плануванні за територіальними, етнічними та ідеологічними ознаками, закладення у план чергового відсотку росту без врахування об'єктивних умов виробництва – ось лише деякі недоліки реального планового господарства, притаманного СРСР. Нарешті, наявність раціонального обґрунтування технічних перетворень взагалі не гарантувала від помилок та ризикованих експериментів. Чого варті хоча б гігантські плани перетворення природного середовища¹, зокрема повернення частки вод сибірських рік на Південь – у Середню Азію та Казахстан. До речі, реалізація цього проекту не обходилася без застосування “мирних ядерних вибухів”, частку яких вже було реалізовано на практиці².

Крах Радянського Союзу та соціалістичного табору означав не лише відмову від раціональної регуляції технічного прогресу у вигляді плану. Якщо взяти ширше, то розпад СРСР знаменував розчарування людства в самій ідеї суспільного упорядкування на раціональній основі, яка ще з часів Просвітництва вважалася виходом з багатьох криз, включаючи екологічну.

Повернувшись до стихійних ринкових регуляторів технічного розвитку та майже обоюдно принципі ринка, ми інколи забуваємо про початкову ірраціональність самих ринкових відносин. Товарне виробництво як і інші суттєві феномени людської історії, проходить діалектичний цикл свого розвитку

---

¹ Згадаємо фантастичні романи Г. Адамова «Покорителі надр» та «Вигнання володаря», присвячені грандіозному перетворенню природи країни, включаючи розтоплення полярної криги, продовження дії Гольфстріму у Радянській Арктиці, освоєння тундри та лісотундри. Сьогодні, в умовах глобального потепління ми розуміємо, наскільки катастрофічними для усієї планети були б наслідки подібних дій.

² Алексеенко И.Р., Кейсевич Л.В. Последняя цивилизация? *Человек. Общество. Природа*. К.: Наукова думка, 1997. С.68-74.

– від фази становлення, інтенсивного росту і позитивного за своїм суспільним значенням розвитку – до фази стійкого, врівноваженого стану і від нього – до низхідного розвитку і перетворення в свою протилежність – у руйнівну, негативну силу.

Як відомо, головним мотивом ринкових регуляторів є не безпосереднє задоволення вітальних людських потреб, а отримання прибутку. Саме завдяки прибутку товарне виробництво не зникає, а навпаки, все більше зростає, навіть тоді, коли потреби людини, здавалось би, задоволені повністю. Економічна продуктивність товарного виробництва шляхом підвищення продуктивності праці за рахунок постійного оновлення технічної бази або за рахунок збільшення обігу товарів веде до колосального, все більш зростаючого використання природних ресурсів. Масштаби технічного втручання людини в природний світ та природні цикли його розвитку створюють зазначену вище небезпеку існуванню самих життєвих форм.

При цьому, оскільки товарне виробництво орієнтоване на споживацький попит та його перманентне зростання, воно зацікавлене в тому, щоб вітальні потреби максимально збігались з вартісним змістом продукції, що споживається. «Матеріалістичний дух капіталізму, спрямований на те, щоб все людське життя загромадити вартісними, споживчими її формами... «товарний фетишизм» перегорнув у капіталістичному світі людське життя з ніг на голову, перетворив її самоцінність у щось відчужене та спотворене, а засіб існування – у самоціль»¹.

Саме товарний фетишизм обумовлює механізм маніпулювання людиною та її потребами, створюючи мережу маркетингових служб і каталізаторів штучно культивованих потреб, так званих «квазіпотреб». Продовженням формування цих квазіпотреб є «споживчий релятивізм», який у величезних розмірах пожирає ресурси біосфери.

Як відомо, класичний економічний цикл руху товару, з моменту його виробництва до споживання, проходить фази розробки нової моделі товару, його рекламного забезпечення, ринкової апробації, після чого починається фаза активного продажу і товарного буму, яка переходить у фазу масового тиражування нового товару і дифузії його виробництва. Остання переростає в стабільну нецінову конкуренцію, і, нарешті, рух закінчується втратою попиту на

---

¹ Суименко Е.И. Социально-исторические причины глобального экологического кризиса. *Информоенергитичні технології адаптаційних процесів життєдіяльності на початку III-го тисячоліття*. Матеріали міжнародної конференції. Київ-Кривий Ріг, 2001. С.37.

товар. В умовах сучасного інноваційного виробництва, класичний цикл руху товару отримав скорочену форму та із спонтанного перетворився на такий, що регулюється. Великі корпорації, які тільки і можуть дозволити собі стимулювати науково-технічний розвиток, «знявши вершки» з фази буму та активного розпродажу, відсікають, як непотрібні, всі інші фази, передаючи «застарілі» товари малому та середньому бізнесу, різного роду second hand, а самі приймаються за розробку нових моделей. Термін використання товару за цих умов зводиться до мінімуму, незалежно від того, втратив він свої споживчі якості, чи ні.

Французький соціолог М. Боске так охарактеризував цей стан: «з точки зору технічних можливостей зараз немає проблем, щоб виробляти тканини, які практично не мають зносу, взуття, яке можна носити роками, авто, яке можна легко ремонтувати і яке може слугувати людині впродовж усього життя... Однак ця проблема не може бути вирішена в умовах, коли кожне підприємство орієнтується на ринок, на максимізацію свого прибутку, що змушує їх працювати якраз у зворотному напрямку – в напрямку створення речей з малим строком життя, щоб будувати все нові фабрики, заводи – для задоволення ринкового попиту»¹. Прикладом подібного відношення є так звані самоліквідатори, що встановлюються на певні види продукції, зокрема, із закінченням зазначеного терміну в електронних приладах лопається ампула з кислотою, знищуючи плати цих приладів. А кому з програмістів не відома ситуація з закінченням терміну ліцензії на програмне забезпечення або незначне, але регулярне «вдосконалення» операціональних систем з відповідним нарощуванням вимог до «заліза», що автоматично передбачає придбання нового обладнання.

Але всі ці нюанси ведуть до нераціонального витрачання природних ресурсів, не говорячи вже про калічення та гіпертрофію людських потреб. На жаль, ринковий попит, як і «споживчий релятивізм», витікає не з глибинних вітальних потреб, а із суті самого товарного виробництва. Крім того, ідеологія технологічного прагматизму призводить до партикулярності процесу виробництва у планетарному масштабі. Яскравим проявом подібної ідеології є транскорпоративізм – найбільш розвинута (поряд з державно-корпоративною) і, разом з тим, найбільш потворна форма відносин приватної власності, оскільки

---

¹ Цит. за: Лисичкин Г. Люди и вещи. *Дружба народов*. 1998. № 1. С.232.

вона доводить гіпертрофію товарного виробництва до абсурду і велетенських розмірів.

Саме цей приватний інтерес у транскорпоративній формі роз'єднує цілісність людського життя, а разом з цим і природу, на острівки вузької спеціалізації; вузько спеціалізованої діяльності, вузько спеціалізованих уявлень про світ, вузько спрямованих турбот про вилучення із власної «ніші» все нових і нових джерел прибутку. «Для одних корпоративний світ – це нафта, для інших – це олово, для третіх – бавовна, для четвертих – тваринництво і т.ін. І оскільки ці окремі світи у свідомості транскорпоративних прагматиків ніяк не асоціюються зі світом у цілому (а, отже, з можливостями його знищення), то і експлуатація цих світів пов'язана у них з виключною турботою раціональним, нікому і нічим не погрожуючим їх використанням у якості звичайних ресурсів. Так по частинах, по шматках винищується планета...»¹.

Як бачимо, жодний з існуючих регуляторів – ані ті, що існують об'єктивно у природі, ані ті, що свідомо або стихійно застосовує суспільство, не гарантує виходу з того кризового становища, в якому ми опинилися. Хто може зупинити безглузде зростання технічних потужностей, що з'їдають біосферу? Як взяти під контроль алогічність та ірраціональність технічного прогресу, що веде до гибелі планети? Чи може, праві були Д. Медоус, Дж. Форрестер, Р. Хейлбронер, П. Ерліх та інші «екологічні песимісти», коли писали, що швидкий кінець земної цивілізації є незбіжним?

Нагадаємо, що у глобальній кризовій ситуації, що склалася, «приймають участь» три суб'єкта: природа, техніка і людина. Де, в якому з цих елементів слід шукати вихід із зазначеного положення? Природа, не зважаючи на демонстрацією нею вражаючої здібності до самовідтворення, виступає, безумовно «жертвою», об'єктом впливу. Техніка сама по собі є лише засобом цього впливу. Отже, залишається людина.

Так, саме людина повинна взяти на себе відповідальність за наслідки технічного прогресу та подолати техноцентристську ідеологію відношення до природнього середовища. Звісно, різного роду неоруссоїстські проєкти під гаслом «Назад, до природи!» сьогодні вже в достатній мірі дискредитували себе. Людство навряд відмовиться від цивілізаційного комфорту та свідомо

---

¹ Суименко Е.И. Социально-исторические причины глобального экологического кризиса. *Информоенергитичні технології адаптаційних процесів життєдіяльності на початку III-го тисячоліття*. Матеріали міжнародної конференції. Київ-Кривий Ріг, 2001. С.40.

повернеться у первісний стан. Та це й неможливо після тих незворотних впливів на природу, які воно зробило на протязі свого існування.

Що ж залишається? Знов внутрішні обмеження, етичні настанови, нова моральність? Так, схоже, що людина залишилася сам на сам зі створеною нею ж ситуацією і крім кантівського категоричного імперативу, переусвідомленому в технологічно-екологічному дусі, їй розраховувати немає на що.

Не можна казати, що вимоги до формування нової моралі з пріоритетними вимогами до природовідповідальності людини є абсолютно новими. Навпаки, майже всі провідні мислителі сучасності висловлювали подібні думки (П. Тейяр де Шарден, А. Леруа, В.І. Вернадський, А. Печчеї, М.М. Мойсеєв). Але попри все, вони ще не стали базовою ідеєю, невід'ємним імперативом техноетики, всієї виробничої діяльності людства. Аргументи скептиків такого підходу мають всі підстави: до сих пір всі подібні заклики залишалися без результату. З точки зору технократичної свідомості апеляція до моралі взагалі не вважається серйозним мотивом: моральними принципами нехтували завжди і всюди: в політиці, в економіці, в правовій сфері. До того ж ця апеляція не має під собою інституціональної бази – ані економічної, ані правової. Гуманістично-моральні міркування не беруться до уваги, катастрофічні наслідки «нищівного безумства» (Б. Рассел) не враховуються творцями нових технологій, які за процесом науково-технічної творчості – безумовно, самім по собі захоплюючим і шляхетним – не бачать кінцевого результату сукупної діяльності всіх учасників процесу для біосфери.

Враховуючи цю «м'якість» та необов'язковість моральних вимог, що звертаються до свідомості та внутрішній культурі людини, слід перевести проблему природовідповідальності у більш «жорсткі» і конкретні параметри. Пора відмовитися від абстрактного моралізаторства і вимоги екологічної етики доповнити юридичною та фінансовою (економічною, майновою) відповідальністю.

Встановлення юридичної відповідальності передбачає створення міжнародних законів з їх наступною ратифікацією усіма національними законодавчими органами з метою створення правової бази планетарного рівня, оскільки йдеться про існування всього людства в цілому.

Що стосується фінансової відповідальності, перші кроки у цьому напрямку були вже зроблені світовим співтовариством коли були встановлені

обмеження на шкідливі викиди в атмосферу. За кожною країною були встановлені певні квоти, порушення яких карається санкціями. З іншого боку, якщо країна не використовує своєї квоти з причини слабкості національної економіки, вона може продати частку квоти більш розвиненим країнам. Подібна практика – лише початок, але симптоматичним є той факт, що такі раніше неоцінені ресурси як повітря отримують конкретного фінансового виразу. Відповідно, набуває фінансового характеру і відповідальність за надмірне зростання власних техніко-економічних можливостей.

Таким чином, стихійні ринкові регулятори в силу свого ірраціоналізму не можуть задовольнити вимоги зростаючої природовідповідальності людини, яка потребує свого переведення з абстрактно-етичної в конкретно-юридичну та конкретно-економічну площину, тобто її інституціоналізації.

ГІБРИДНА ВІЙНА РОСІЇ З УКРАЇНОЮ І ВИЩА ШКОЛА ДОНБАСУ

Цивілізаційна структура глобального людства відрізняється строкатістю і динамічністю. Згідно з (локально)цивілізаційним підходом до світової історії, класиками якого є Ш. Ренув'є, Ж. Гобіно, Г. Рюккерт, М. Данилевський, А.Дж. Тойнбі, П. Сорокін, С. Гантінгтон та ін., антропосфера складається з декількох наддержавних утворень, об'єднаних навколо унікальних ціннісно-світоглядних ядер. Зокрема, С. Гантінгтон у книзі «Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку» фіксує наявність у сучасному світі західної, ісламської, індуїстської, сінської, японської, латиноамериканської, православної, африканської, буддистської цивілізацій. Динаміку міжцивілізаційних відносин він розглядає крізь призму зіткнень, наприклад, «Холодної війни» чи конфлікту між західною та ісламською цивілізаціями¹.

С. Гантінгтон також указував на розколотість України між цінностями двох цивілізацій – з одного боку, західної (європейської), з іншого – православної (вона ж східно-християнська, євразійська, східно-слов'янська, вона ж «руській мір»). Умовний кордон між обома цивілізаціями Гантінгтон (на підставі аналізу результатів двох президентських виборів в Україні) провів по Дніпру.

Втім, ареали цивілізацій не є константою, а кордони між ними не нагадують геологічні розломи між континентами, як то стверджував американський політолог². Унаслідок взаємодії та міжцивілізаційного діалогу ці ареали пульсують, збільшуючись чи зменшуючись в історичній динаміці. Наприклад, у 1990 році кордон між євразійською і західною цивілізацією проходив по «берлінській стіні», а з ісламською – по «лінії Дюранда» в Афганістані. Через розпад СРСР та його поразку в «Холодній війні» ареал відповідної цивілізації стиснувся начебто шагренева шкіра. Сьогодні його кордони з ісламським світом проходять десь у Чечні (якщо не у Татарстані), а із

---

¹ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.

² Див: Додонов Р. Проблема типологізації и класифікації цивілізацій. В кн.: *Цивілізація: от локального к глобальному Граду*. Донецьк, ДонНТУ, 2008: 62-63.

західною цивілізацією – по блокпостам під Кураховим, Горлівкою та Маріуполем.

Це, відповідно, свідчить про «цивілізаційну втечу» України, яка продемонструвала свою рішучість вийти зі складу православної цивілізації та перейти (повернутися) до європейської сім'ї народів. Зрозуміло, що йдеться не про фізичне переміщення у просторі або міграцію населення (хоч слід визнати загрозливі для національної стабільності масштаби цієї проблеми), але, насамперед, про зміну ціннісної свідомості громадян України. Якщо напередодні Революції Гідності майже третина (28,9 %) українців вважали за потрібне вступити до Митного Союзу з Росією (дослідження Центру соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» та Соціологічної групи «Рейтинг», грудень 2013 р.¹), то після анексії Криму та війни на Донбасі ідею вступу України до Євросоюзу підтримують 62 %, вступу до НАТО – 54 % (дослідження соціологічної служби Центру Разумкова, квітень 2021 р.²).

Вочевидь, що російсько-українська війна, яка розпочиналася як внутрішньоцивілізаційний конфлікт, має стійку тенденцію до переростання в конфлікт міжцивілізаційний. Гібридний характер російської агресії передбачає, що об'єктом атаки стають не лише військовослужбовці, зброя та військова інфраструктура, але й свідомість супротивника. Ми бачимо, як маніпуляційні технології впливають на наші цінності, а ЗМІ перетворилися на справжнісіньку «зброю масового ураження».

У російсько-орієнтованому інформаційному просторі розгорнулася широкомасштабна кампанія щодо заперечення або дискредитації будь-якої значущості європейських цінностей. В результаті цієї кампанії нав'язуються примітивні й брудні стереотипи, згідно з якими на українців у Європі чекають або чисельні представники ЛГБТ-спільнот, або ж їм запропонують доглядати за хворими та немічними. Між цими «лякалками» для емігрантів та мріями українців побудувати у себе по справжньому справедливую, демократичну, правову, соціальну державу не має нічого спільного.

---

¹ Суспільно-політична ситуація в Україні: грудень 2013. Результати соціологічного опитування. http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskaya_situaciya_v_ukraine_dekabr_2013.html

² Суспільна підтримка євроатлантичного курсу України: оцінки та рекомендації. Соціологічне дослідження Центру Разумкова. <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021-nato-ukr.pdf?fbclid=IwAR0Gxqx4bTnax04AeuYzCiqKgd-XQYRsFduFJoRcyND2QIG6ql14jvw-4rc>

Концепт «європейські цінності» поки що не має остаточно визначеного змісту, що визнають і самі європейці. Євросоюз дійсно об'єднує різні народи, які належать до різних конфесій, різних мовних груп, мають різний історичний досвід. Але це не заважає їм шукати «точки дотику», шляхи діалогу та інтеграції. І цей пошук призвів до узагальнених уявлень про аксіологічне підґрунтя європейської цивілізації, яким вважається гуманізм. Починаючи з епохи Ренесансу, Європа культивує цінності індивідуальної свободи, розуму, вільного пошуку, використання людських здібностей. Не зважаючи на свою державну приналежність європейці визнають і поділяють загальноєвропейську етику, в основі якої лежить рівноправність громадян та влади, соціальна відповідальність та освіченість, широкий спектр можливостей для самореалізації, відкритість до діалогу, толерантність, повага до вибору іншого, до всіх професій, до старості тощо.

«Цивілізаційна втеча» України відбувається не за принципом «куди», а за принципом «звідки». Пересічний українець поки що слабо розуміється на тонкощах європейських цінностей, але вже висловлює незгоду жити за правилами, що нав'язуються імперсько-бюрократичною системою, яка асоціюється з РФ. Не можна не бачити, що у західній цивілізації декларувалися як ідеали та реалізовувалися на практиці принципи верховенства права, плюралізму думок, індивідуальної свободи, диференціації гілок влади, вільної економіки, соціальної держави, тоді як у євразійській цивілізації всі гілки влади (законодавча, виконавча, судова) були фактично підконтрольними першій особі (цар, генсек чи президент), що само собою унеможлиблювало реалізацію інших названих принципів. Тому суть Євромайдану і реформ, що позначилися після Революції Гідності з їх підкреслено антикорупційною забарвленістю, не обмежуються демонстративною відмовою Києва слідувати у фарватері Москви. Головне, на мій погляд, все ж такі глибинні зміни ціннісно-світоглядного ядра суспільства, яке, власне кажучи, і визначає приналежність до тієї чи іншої цивілізації.

Одним із базових соціальних інститутів, що забезпечує збереження ціннісно-світоглядного ядра, тяглість соціального розвитку, спадкоємність поколінь і трансляцію суспільного досвіду, є інститут вищої освіти. За своїми функціями вища школа призначена завершувати процес професійного становлення і громадянської соціалізації особистості, постачаючи суспільству висококваліфіковані кадри інженерів, лікарів, вчителів тощо. Концентруючи в

змістах своїх освітніх програм найкращі досягнення людства в науці, техніці, культурі, вища школа сприяє прогресивному руху соціуму.

Свого масового характеру вища освіта набуває вже в період індустріального розвитку, а при переході до інформаційної фази вона стає необхідною ланкою в життєвому шляху пересічної людини. Не випадково деякі розвинуті країни світу ставлять за мету тотальне (стовідсоткове) охоплення обов'язковою вищою освітою свого населення. Іншими словами, сучасна вища школа є «агентом майбутнього» і, водночас, «лакмусовим папірцем», який визначає цивілізаційну приналежність держави.

Можна сказати, що за вплив на вищу школу розгорнулася така саме гібридна війна, приклади якої ми бачимо з 2013 року в багатьох інших сферах духовного життя України. Конкуренція між Європою та Євразією на освітньому фронті була не менш запеклою, ніж реальні бойові зіткнення. Особливо це стосується закладів вищої освіти Донбасу, які перетворилися на важливі осередки гібридного протистояння.

Метою даної статті є аналіз процесів, що відбуваються в вищій школі Донбасу – українського регіону, частково окупованого, розколотого між Україною та Росією, між європейськими та радянськими цінностями.

Довоєнний стан вищої школи Донбасу.

Незалежна Україна успадкувала від України радянської розгалужену мережу закладів вищої освіти, підпорядкованих окрім Міністерства освіти ще декільком державним відомствам. Основним принципом, яким керувалися в радянські часи при прийнятті рішення щодо створення нового навчального закладу, була потреба народного господарства. Прив'язка інститутів до економічної інфраструктури зумовлювала вигляд освітнього ландшафту конкретного регіону.

На Донбасі формування системи вищої освіти хронологічно співпадає з добою радянської індустріалізації. Гостра нестача інженерних кадрів для гірничої та металургійної промисловості зумовила створення закладів вищої школи «на місцях». Найстаріший з них – теперішній Донецький національний технічний університет – бере початок своєї історії з 1926 року, коли Донецький гірничий технікум реорганізували в Донецький гірничий інститут.

Зрозуміло, що серед ЗВО Донбасу переважали спеціальності технічного профілю, орієнтовані на потреби важкої індустрії. «Кадрів для вугільної, металургійної та коксохімічної промисловостей готували Сталінський індустріальний, Ворошиловградський машинобудівний (відновлений у 1939 р.) та Жданівський металургійний інститути. Єдиним у Донбасі медико-профілактичним вузом був Сталінський медичний інститут, функціонував Ворошиловградський сільськогосподарський інститут. Педагогічну освіту забезпечували Сталінський та Ворошиловградський учбові заклади з відділами учительських інститутів та учительські – Артемівський, Слов'янський, Старобільський»¹. Всього напередодні Другої світової війни на Донбасі функціонувало 13 закладів вищої школи.

Відновлення нормальної роботи вишів після війни супроводжувалося появою нових інститутів, які орієнтувалися не стільки на промисловість, скільки на потреби населення динамічно зростаючих міст. Майже у кожному обласному центрі України створювали педагогічні, медичні, сільськогосподарські інститути. Не винятком були й дві області Донбасу, де цей стандартний мінімум був доповнений передислокацією з сусіднього Харкова Інституту радянської торгівлі, Інституту залізничного транспорту та філії консерваторії.

Зміни, що відбулися після проголошення незалежності України, хоч і послабили, але принципово не ліквідували помітні індустріально-технологічні «перекуси» в структурі підготовки кадрів. ЗВО Донбасу продовжували випускати переважно інженерів для промислових підприємств. Освітні реформи в Україні призвели до того, що інститути трансформувалися в університети, які стали базовою одиницею вищої освіти, навіть якщо не відповідали «універсальності» і вважалися медичними, аграрними, технічними тощо. Дещо збільшився набір спеціальностей, відповідно – й кількість здобувачів, урізноманітнилися структура вищої школи. Зокрема, у 1992 році було створено Донецьку академію управління. Освітній ландшафт Донбасу доповнюється ЗВО недержавної форми власності. Відчутно зросла кількість економістів і юристів, підготовлених університетами Донецька і Луганська.

Не мною помічено, що будь-який університет – це «три коні в одній упряжі: промисловість, науковці та студенти». Сильною стороною вищої школи Донбасу був щільний зв'язок університетів з виробництвом. Звичайною

---

¹ Кравчук І.М. Вища освіта Донбасу в роки війни (1941-1945). *Вопросы духовной культуры – Исторические науки*. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38350503.pdf>

практикою було виконання госпрозрахункових наукових тем за замовленням підприємств, відкриття на них університетських лабораторій і кафедр, проходження виробничої практики, виїзні захисти дипломних проєктів. Керівництво шахт і заводів свідомо підтримувало цей зв'язок, допомагала університетам, у тому числі й фінансово, небезпідставно розраховуючи на поповнення своїх колективів молодими кваліфікованими кадрами.

Дві інші складові – науковці та студенти, як то кажуть, знаходились «в процесі формування». Науковців запрошували з усього пострадянського простору, та й в головних містах самого Донбасу вже існували цілі династії інженерів та науковців. Відомча підтримка стимулювала, насамперед, прикладні наукові дослідження, в галузі яких були відчутні успіхи.

Студентство як соціальна група також збільшила свою чисельність. На початку ХХІ ст. на Донбасі функціонували такі флагмани української освіти як Донецький національний університет, Донецький національний технічний університет, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Східноукраїнський національний університет ім. Даля, Донбаська національна академія будівництва і архітектури, Приазовський державний технічний університет (м. Маріуполь), Маріупольський державний університет, Донбаська державна машинобудівна академія (м. Краматорськ), Слов'янський державний педагогічний університет, Горлівський інститут іноземних мов (останні два згодом об'єднують в Донбаський державний педагогічний університет) та ін. У деяких з них навчалось понад 10 тисяч здобувачів. У кращі часи в ДонНТУ налічувалось понад 25 тисяч, в ДонНУ – 14 тис. студентів денної, заочної, вечірньої форм навчання. А це – розвинута інфраструктура, десятки навчальних корпусів, гуртожитків, факультетів, сотні кафедр і лабораторій.

Втім, закладена в радянські часи орієнтація вищої школи на обслуговування важкої промисловості зберігалась, тому, наприклад, гуманітарно налаштована молодь шукала собі ЗВО за межами регіону. Філологічний та історичний факультети ДонНУ виглядали поодинокими оазисами гуманітаристики на освітянській мапі Донбасу. Навіть єдиний на Донбасі, нещодавно створений факультет філософії та релігієзнавства при Донецькому державному університеті інформатики та штучного інтелекту був ліквідований внаслідок об'єднання останнього з Донецьким національним технічним університетом. Тому не дивно, що найталановитіші випускники донецьких і луганських шкіл віддавали пріоритет столичним університетам. Принаймні,

гуманітарні освітні програми університетів Донецька, Луганська, Маріуполя, Краматорська не витримували конкуренції зі своїм аналогами з університетів Центральної та Західної України, а тим більше – Росії чи країн Євросоюзу.

Вочевидь, Донецьк і Луганськ як університетські центри поступалися Києву, Харкову, Львову, Одесі з їх сотнями вишів і десятками тисяч студентів і глибоко вкоріненими в історію університетськими традиціями і цінностями. Одним з наслідків інженерно-технічної спеціалізації вищої школи Донбасу було нехтування духовними запитами населення. Тонкій прошарок власне гуманітарної інтелігенції Донбасу був об'єктивно нездатний виконати в повній мірі функцію соціальної рефлексії процесів, що відбувалися в суспільному житті України. Студентська маса Донецька і Луганська залишалася переважно аполітичною та індиферентною в ідеологічному плані. Наслідком цього стала відсутність імунітету щодо зовнішніх маніпулятивних впливів, що й проявилось в подіях 2014 року.

Університети Донбасу напередодні гібридної агресії.

Події кінця 2013 року, пов'язані з Євромайданом в Києві, отримали на Донбасі вкрай суперечливі оцінки. Поряд з активістами Майдану тут було чимало ініціаторів майбутньої «руської весни», і університетська спільнота виявилася так само розколотою, як і все українське суспільство. Розстріл «Небесної сотні» і втеча президента В. Януковича, який позиціонував себе як ставленик Донбасу, значно загострили наявні протиріччя.

З одного боку, викладачі і студенти університетів Донбасу через власні переконання брали участь в чисельних мітингах, які з 1 березня 2014 року щодня проходили в обласних центрах та інших містах Донбасу. Часто траплялося так, що проведення зібрань прихильників та противників Майдану випадало на один і той самий час, що не могло не призвести до спалахів насилля. 13 березня на площі Леніна в Донецьку було вбито речника ВО «Свобода» Дмитра Чернявського, який навчався на історичному факультеті Донецького національного університету. У квітні під Слов'янськом було знайдено труп закатованого Юрія Поправка, студента Київської політехніки, учасника Євромайдану, члена «Правого сектора». Обом студентам посмертно присвоєно звання «Героїв України».

З іншого боку, адміністрації ЗВО зосередилися на завершенні навчального року в «нормальному» режимі. Лекції та семінари проводилися за розкладом; зрив занять через участь у масових заходах не вітався. В Донецькому юридичному інституті ще з лютого 2014 року було вивезена вся зброя, що використовувалася в навчанні, а в травні курсанти були відправлені на практику в споріднені виші МВС України – в Харків, Київ, Дніпропетровськ (в Луганську обурені батьки блокували КПП університету внутрішніх справ та не дали вивезти луганських курсантів. Дехто з них згодом поповнили лави місцевих ополченців). Окрім цього кроку навряд чи можна пригадати будь-які цілеспрямовані дії центральної влади, спрямовані не те що на збереження українських університетів під контролем держави, а навіть на прояснення ситуації. Керівництво ЗВО самостійно обирало власний «курс» поведінки, частіше за все намагаючись балансувати між Україною та самопроголошеними «народними республіками». Ще навесні у Донецького національного університету сепаратисти відібрали два гуртожитки, розтягли автопарк.

Незважаючи на ескалацію насилля, проведення референдуму і зміну влади, університети Донецька і Луганська здійснили випуск спеціалістів і провели екзаменаційну сесію, хоч у деяких ЗВО – й достроково. Почалися канікули та відпустки. Врешті решт, в липні-серпні розгорнулися справжні бойові дії. Для освітянської спільноти це було цілковитою несподіванкою, мало хто був готовий до такого повороту в своєму особистому та професійному житті. Освітняни вірили, що ситуація до початку нового навчального року якось вирішиться, але так не сталося. Типова розповідь викладачів: влітку поїхали на Азовське море відпочити, сподіваючись «пересидити заворушення», але додому вже не повернулися...

Відчувалася безпорадність та розгубленість центральної та місцевої влади, ректорів університетів, всього професорсько-викладацького складу та великої «армії» студентів. Дехто з керівництва ЗВО до останнього сподівався, що «університети поза політикою» і закликали «не розхитувати човен». Це виявилось помилкою. Можливо, якби центральне й університетське керівництво об'єднало зусилля, проявило політичну волю і державницьке мислення і вже влітку почало вивозити університети, хоча принаймні б якусь матеріальну базу, ситуація з переміщеними вузами не була б такою катастрофічною. Натомість революційний романтизм київської влади не надавав можливості реально оцінити ситуацію і прийняти раціональне рішення. Ба більше: Петро Порошенко

пообіцяв закінчити війну до Дня Незалежності. Іронія долі полягала в тому, що поки українські танки 24 серпня йшли Хрещатиком на параді, танки російські захопили Новоазовськ та вийшли на околиці Маріуполя. Здавалося б, запеклі бої під Слов'янськом, збиті літаки та Іловайський котел однозначно давали зрозуміти, що легкого вирішення конфлікту не буде. Але рішучих дій з боку влади так і не дочекалися.

З початком навчального року Міністерство освіти і науки України не надало роз'яснень – що і як треба робити. Першого вересня заняття не розпочалися в жодному з вишів Донбасу.

Незабаром влада самопроголошених республік пішла у наступ. Вона не могла не розуміти, що університети і в мирні часи, і в період війни є вагомим і потужним генератором ідеологічного ресурсу, який можна б було залишити поза увагою. Прихильники «Л/ДНР» не збиралася терпіти існування українських університетів на підконтрольних їм територіях. Тому протягом вересня законно обрані ректори в більшості вишів Донбасу були замінені на інших, більш лояльних сепаратистам. Нетривалий період балансування університетського керівництва між центральною та місцевою владою завершився. Орієнтовно до двадцятих чисел вересня луганські й донецькі університети були захоплені озброєними людьми і мали перейти під юрисдикцію ЛНР або ДНР.

Вітчизняний досвід евакуації університетів і кейс 2014 року.

Тут доцільно зробити маленький відступ від теми і звернутися до історичного досвіду вирішення подібних колізій в минулому. Драматична ситуація, в якій опинилися ЗВО Донбасу восени 2014 року, стала закономірним фіналом бездіяльності уряду України. Як свідчить історія, будь-яка держава в умовах загрози захоплення ворогом частини своєї території вживає заходи для переміщення (евакуації) державних інституцій і установ. Дбайливий господар не залишає ворогу власного майна. До того ж, для будь-якої країни підготовка кадрів з вищою освітою, національної еліти є пріоритетним завданням, особливо якщо йдеться про її виживання. Тому навчальні заклади, насамперед, професорсько-викладацький склад і студентів евакуювали в тил поряд з заводами, фабриками, державними установами як цінний ресурс.

Навіть поверхневе знайомство з історією українських університетів спростовує тезу про унікальність і безпрецедентність переміщення ЗВО Донбасу

в 2014 році. Навпаки – практично кожний відомий університет має досвід евакуації, принаймні під час Другої світової війни. Тоді переміщення носило цілеспрямований і більш-менш організований характер. У 1941 році «були евакуйовані <Сталінський> індустріальний інститут до м. Прокоп'ївська Новосибірської обл., Сталінський педагогічний до м. Кунгур Молотовської, Ворошиловградський сільськогосподарський до м. Ленінобад, Ворошиловградський машинобудівний інститут – до м. Омська, частково до м. Новосибірська було евакуйовано обладнання медичного інституту. У липні 1942 р. до м. Енгельса Саратовської обл. був відправлений і Ворошиловградський педінститут»¹.

Сьогодні можна дискутувати, наскільки вдалим і ефективним був сам процес переміщення зразка 1941 року, чого це вартувало людям і які втрати при цьому траплялися. У деяких випадках дійсно відбувався «збій системи». Зокрема, евакуйований до Кунгура Сталінський педінститут на місці ніхто не чекав, і до кінця 1941 року він тимчасово припинив своє функціонування. Інші інститути об'єднувалися на місцях для свого виживання. Але головне полягає не в цьому, а в наявності у державного керівництва чіткої стратегії, чіткого бачення належних дій, врешті решт, волі до перемоги.

У 2014 році на Донбасі нічого подібного не спостерігалось. Жодного наказу з Міністерства освіти і науки з приводу організованої евакуації не надійшло. Ми і маємо справу із свідомим нехтуванням очевидного ризику втрати 18 донбаських університетів і 10 академічних інститутів. Схоже, що Міністерство освіти і науки України або не вбачало в них важливої частини національного освітньо-наукового ресурсу, або ж, що ще гірше, розцінювало ЗВО Донбасу як небажаних і зайвих конкурентів у боротьбі за абітурієнтів. Так чи інакше, МОН виявилось не на висоті ситуації, не проявило державницького мислення і не стало джерелом прийняття рішень про евакуацію університетів з непідконтрольної території.

Можливо, в контексті міжцивілізаційного протистояння доцільніше буде порівнювати процес переміщення ЗВО Донбасу не з евакуацією державного майна в роки Другої світової війни, а з більш близькими за часом аналогами XXI століття: Європейським гуманітарним університетом, який через переслідування влади було перенесено з Білорусі в Литву, з університетами

---

¹ Кравчук І.М. Вища освіта Донбасу в роки війни (1941-1945). *Вопросы духовной культуры – Исторические науки*. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38350503.pdf>

Придністров'я, Абхазії, Цхінвалу, які розділилися через збройні конфлікти та ідеологічне протистояння РФ з Молдовою і Грузією. У всіх вказаних випадках ініціаторами переміщення також були не держава, а сама університетська спільнота.

Якщо ж казати про унікальність кейсу переміщених університетів Донбасу 2014 року, то вона полягає в тому, що ініціатива евакуації закладів вищої школи з зони проведення АТО пішла не згори, а знизу, від самих співробітників і навіть студентів.

Університети-переселенці: міфи і реальні проблеми.

У кожного з переміщених університетів – своя історія виїзду. Більшість з них влаштувалася у своїх філіалах в райцентрах Донецької та Луганської областей. Винятком стали Донецький національний університет, що переїхав у Вінницю, Донецький національний університет економіки та торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського і Донецький юридичний інститут МВС України, які перебралися до Кривого Рогу.

При цьому практично в кожного з евакуйованих університетів на непідконтрольних територіях залишився свій «клон»: чимало студентів і викладачів відмовилися виїжджати за межі рідного міста, фактично змирившись із захопленнями їх озброєними людьми та перепідпорядкуванням урядам «Л/ДНР». Як писав проректор Донецького юридичного інституту МВС України (ДЮІ) Олексій Мозуляка, «це був новий іспит для наших педагогів і співробітників – треба було визначитися, чи готові люди залишити все, що було, і їхати від дому, від своїх близьких. Це не всі змогли витримати. Але був плюс: всі, хто виїхав – це команда, тому що виїжджати навмання ніхто би не погодився. Отже, колектив – це, мабуть, єдине, що ми вивезли звідти»¹. Згодом озброєні сепаратисти блокували співробітників ДЮІ в актовій залі головного корпусу, захопили територію інституту, влаштувавши там свою базу. В подальшому, під час артобстрілів корпуси ДЮІ зазнали значних пошкоджень.

---

¹ Рябчин О., Гриневиц Л. Проблеми діяльності вищих навчальних закладів України, евакуйованих з Донецької та Луганської областей. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/uryadoviy-upovnovajeniy-vzyav-uchast-u-kruglomu-stoli-problemi-diyalnosti-vischih-navchalnih-zakladiv-ukraini-evakuyovanih-z-donetskoj-ta-luganskoj-oblastey-21788>

А ось фрагмент зі спогадів студента ДонНУ Олексія Чмиря, який став одним з ініціаторів переїзду цього вишу до Вінниці:

«Про захоплення університету ми дізнались із новин та одразу почали телефонувати нашим викладачам, щоб дізнатись всю інформацію від очевидців. Після цього був певний час невизначеності, ми не знали як далі діяти. Тоді ми вирішили влаштувати мітинг під Кабінетом міністрів та написати відкритий лист до Прем'єр-міністра України. Лист ми з Марією <Дробот, одногрупниця Олексія. – Р.Д.> написали у гуртожитку авіаційного університету, а правильно оформити його нам допомогли Донецький прес-клуб, Національна спілка журналістів України та Незалежна медіа-профспілка України. Мітинг ми запланували на 24 вересня 2014 року... У листі до Прем'єра ми вказали номер телефона, за яким можна було з нами зв'язатись, тож весь вечір нам телефонували і донеччани, і кияни, які хотіли прийти на мітинг або допомогти. Серед інших зателефонував і Сергій Квіт, який на той момент був Міністром освіти. Він сказав, що просить нас не проводити акцію під Кабміном, а скоординувати свої дії з ректором та пообіцяв якнайшвидше вирішити нашу проблему... Того ж вечора ми знайшли номер телефону ректора та зв'язались з ним. Було вирішено, що далі потрібно діяти спільно. А наступного дня Міністр ініціював зустріч, на якій запевнив, що над вирішенням ситуації вже працюють. Вже через кілька днів було прийняте рішення, що університет продовжить свою діяльність у Вінниці»¹.

Як зрозуміло з наведеної цитати, з самого початку Міністерство освіти і науки не бачило особливої проблеми в захопленні вишів Донбасу, а стурбованість патріотично налаштованих студентів, які не погоджуються з навчанням в умовах окупації, розцінювалась як шантаж і зайвий клопіт. Звернемо увагу на важливу деталь: міністр С.М. Квіт телефонує студентам з проханням не влаштовувати мітинг під будівлею Кабміну. В обмін на це він обіцяє підтримати ректора в його пропозиціях. Тобто головне на той час для нього було не питання врятування університетів, а гасіння протестних настроїв. Про ці обставини сьогодні воліли б забути.

Цікавим є в цьому сюжеті й такий момент: при наступній зустрічі ректора ДонНУ Романа Гринюка з міністром останній висловив скепсис щодо підтримки університетською спільнотою ідеї переміщення ДонНУ з Донецька. Ректору навіть довелося організувати он-лайн реєстрацію тих, хто погоджується на переїзд до Вінниці. З'ясувалось, що 46% студентів і 70% викладачів залишилися з Україною. Тобто колектив університету розколовся майже навпіл.

---

¹ Яненко О. “Університет переїхав людьми”: студенти “стусівського” університету про переїзд з Донецька до Вінниці. URL: <https://vezha.ua/universytet-pereyihav-lyudmy-studenty-stusivskogo-universytetu-pro-pereyizd-z-donetska-do-vinnytsi/>.

Після переїзду ДонНУ до Вінниці почалися проблеми з переоформленням статусу юридичної особи, орендою будівель для навчальних корпусів, організацією додаткового набору абітурієнтів тощо. Але і тут роль держави і центральних органів влади не була визначальною. МОН лише «дозволяло» переміщення, а не організовувало його.

Можна сказати, що донбаські університети в Україні ніхто не чекав. Місцева влада не балувала переміщені університети ані облаштованими корпусами, ані гуртожитками, ані житлом для викладачів. Завдання здавалися нереальні: в непристосованому корпусі ювелірного заводу, де не було парт, дошок, стільців, налагодити навчальний процес. Треба було зберегти тих студентів, які переїхали разом з університетом, оскільки з гуртожитками були не просто проблеми, їх взагалі не було. Доводилося випрошувати койко-місця у місцевих ЗВО. Відповідь керівництва вінницьких університетів була різною: від щирої підтримки до організацій акцій протесту проти «понаехавших».

З житлом для викладачів ситуація була не краща: вони кинулись знімати житло, вартість якого чомусь з приїздом «донецьких» зросла втричі. Викладачі та студенти, які виїхали, опинилися в стані жебраків, оскільки стипендії та зарплатню в перші місяці не платили. В Донецькому національному університеті перші проплати пішли в кінці листопада, а в інших переміщених ЗВО, які мали проблеми з реєстрацією в казначействі, навіть у січні 2015 року. Це було випробування на виживання, яке Київ влаштував «неблагонадійним» громадянам зі Сходу.

Незважаючи на важку соціальну адаптацію, саме цей початковий період відтворення був найпродуктивнішим. Викладачі і студенти самовіддано працювали як монолітна команда, об'єднана спільною метою – зберегти свій університет. Розпочинали не просто з нуля, а з мінусів. Не вистачало елементарного, найнеобхіднішого, але самі ці труднощі й сприймалися як виклик, що згуртовувало земляків.

Слід усвідомлювати, що університети-переселенці перевезли на нове місце частину колективу та відновили свій юридичний статус, в той час як майже всі потужності: аудиторії, лабораторії, обладнання, бібліотечні фонди залишились на непідконтрольній території. «Нам нічого не віддали з університету, навіть нашу інтелектуальну власність, – свідчить Світлана Марова, у 2015 – в.о. ректора Донецького державного університету управління. – У кого що залишилося вдома

на комп'ютері, те змогли взяти. З університету ми не взяли нічого»¹. Навіть вивезення прапора ДонНУ було фактичним викраденням, а не офіційним актом передачі. Все, що вдалося вивезти з окупованих територій, було добито всупереч волі нового керівництва університетів Л/ДНР, яке всемірно протидіяло від'їзду співробітників в Україну.

У грудні 2014 року, коли стало остаточно зрозуміло, що Україна буде фінансувати лише ті університети, які виїхали на підконтрольну територію, розпочалася друга хвиля міграції викладачів і співробітників. Ними рухали не стільки патріотичний ідеалізм, скільки прагматичний розрахунок і страх залишитися без роботи.

Згодом була ще й третя хвиля, коли ті, хто залишився, в повній мірі відчули на собі реалії «руського міру» і фактично тікали від нього. Так колективи переміщених ЗВО з перших вуст почули новини про нововведення та «реформи» вищої школи «народних» республік.

Взагалі, навколо переміщення університетів було чимало спекуляцій і міфів. В умовах гібридної війни інформація в руках пропагандиста є такою самою зброєю, як автомат Калашникова. Донецькі газети, наприклад, опублікували статтю, в якій розповідалось, що студентів, що перебралися до Вінниці, побили місцеві націоналісти. Ображені вінничани провели власне журналістське розслідування, яке спростувало цей фейк. Зрозуміло, що побитих студентів, які начебто потрапили до лікарні, не знайшли і не могли знайти за їх відсутністю. Навпаки, можна безкінечно наводити приклади допомоги, гостинності, щирості й людяності з боку простих вінничан на адресу вимушених мігрантів зі Сходу. Втім, короткотерміновий ефект від цієї вигадки було досягнуто, і хтось в Донецьку передумав перебиратися в Україну.

До числа міфів слід віднести й спрощені стереотипні уявлення про «донецьких», які, мовляв, всі є бандитами, хабарниками, ненавидять Україну і чекають повернення Януковича. Звісно, при контактах представників різних регіонів виявлялись деякі побутові, мовні, ментальні розбіжності, але вони сприймалися самими учасниками діалогу скоріше іронічно і з гумором.

На відміну від штучних міфів, реальні матеріальні проблеми переміщених ЗВО були набагато серйознішими. Тут, перш за все, слід вказати на згадані вище

---

¹ Марова С. Переміщенні ВНЗ: три роки на новому місці. *Вища освіта* – портал. 2016. URL: <http://vnz.org.ua/statti/9793-peremischenni-vnz-try-roky-na-novomu-mistsi>

проблеми з житлом. Вартість оренди двох-трьохкімнатної квартири в Кривому Рогу, Маріуполі, Вінниці перебільшувала суму викладацької зарплатні. Добре, якщо в сім'ї обидва дорослих працювали в університеті – тоді один сплачує за оренду житла, другий – за все інше. Якщо ж візьмемо молодого викладача або наукового співробітника з низьким посадовим окладом, то за щастя наймати житло і працювати в переміщеному університеті він має щомісячно доплачувати орендарям додаткову суму, яка не покривалася його заробітком. Для нього робота в переміщеному ЗВО взагалі втрачала будь-який сенс. Досить швидко штати допоміжного персоналу переміщених університетів – лаборантів, методистів, молодших наукових співробітників – заповнилися винятково місцевими фахівцями.

Парадоксально, але в університетах, які «виїхали людьми», виникла проблема кадрів. З одного боку, жорсткі ліцензійні вимоги передбачали покриття освітніх компонентів всіх спеціальностей кадрами вищої кваліфікації – докторами й кандидатами наук, професорами і доцентами. З іншого боку, штатний розпис кафедр прив'язувався до чисельності здобувачів, що породжувало різні критерії для підрахунку викладацьких ставок. В «Л/ДНР», де такі вимоги були скасовані, в університетах з'явилися вакантні місця, а в Вінниці на 7 викладачів кафедри філософії виділили 2,5 ставки. Спроби вирішувати все це ректором в режимі ручного керування лише відтермінували, але принципово не вирішили проблему. Врешті решт, кафедра філософії ДонНУ з 50-річною історією виявилася непотрібною класичному університету та була ліквідована. Така сама доля чекала на кафедру педагогіки та управління освітою, а також на деякі інші підрозділи.

Міністерство освіти і науки України зайняло позицію, відповідно до якої переміщені університети не потребували підтримки та особливих умов навіть на певний адаптаційний період. В тих частинах університетських колективів, які виявили свою патріотичну позицію і виїхали в Україну, не вбачали паростки для відродження української вищої школи на Донбасі. Навпаки, вони були поставлені в рівні умови конкуренції з місцевими ЗВО, до них висувалися ті самі умови ліцензування та акредитацій, що й до всіх університетів України. Саме тому у переміщених вишів Донбасу сформувався своєрідний «комплекс меншовартості»: їм треба постійно доводити, що переїхавши, вони спроможні надавати освітні послуги не гірше за місцеві університети.

Опинившись в режимі виживання, ректори і проректори переміщених ЗВО були вимушені економити, скорочувати штати, позбавлятися «зайвих» підрозділів. Наслідком стала нескінчена череда «оптимізацій» структури переміщених університетів, в яких згорали сталі наукові школи, освітні програми, кафедри і цілі факультети.

Процес інтеграції переміщених університетів Донбасу в освітній простір України в реальності відрізнявся від ідеалу, де вони набувають чільного місця серед рівних та зберігають своє ім'я, профіль і бренд. Насправді відбувається процес поступового розчинення переселенців в загальноукраїнському освітньому середовищі. Через декілька років після переїзду захистили дипломи ті студенти, які поступали ще до війни, а їх місце в аудиторіях зайняли місцеві хлопці та дівчата. Право поступати особам з непідконтрольної території через освітні центри «Донбас-Україна» надають більшість українських університетів, не лише переміщені. А останні роки, коли виїзд з «Л/ДНР» напряму через блокпости призупинений, потік абітурієнтів з Донбасу в Україну значно скоротився. В результаті переміщені університети втратили свою традиційну базу вступників і вимушені орієнтуватися на випускників місцевих шкіл.

До цього слід додати, що донецьку й луганську професуру залюбки приймали на роботу ЗВО Києва, Харкова, Львова, Одеси, Вінниці, Ужгорода тощо. Чим більше проходить років після переміщення, тим більше стає дистанція переміщених університетів з Донбасом. І якщо колись настане омріяний день, коли їм дозволять повернутися до Донецька чи Луганська, повертатися вже не буде кому.

Стан вищої освіти на непідконтрольних територіях.

Тому відроджувати вищу освіту в українському Донбасі доведеться, схоже, на базі тієї частки університетів, яка нікуди не переїжджала, залишалася на місці та продовжувала свою діяльність на непідконтрольній території. Зрозуміло, що це не є найкращим варіантом для України, адже і керівництво, і викладацький склад, і студентство вишів «Л/ДНР» за ці роки неодноразово демонстрували свою антиукраїнську позицію та, як мінімум, нелояльність до київської влади. Непоодинокими є випадки участі представників названих категорій в бойових діях проти України.

Між розділеними університетами утворилася світоглядна й ціннісна безодня, яка з кожним роком лише поглиблюється. На Донбасі всі вважають один одного зрадниками, тільки одні зрадили Україну, а інші – регіон. Політична нетерпимість, фанатизм, образа людей, які думають інакше, значно ускладнюють налагодження діалогу між розколотими університетськими колективами. Викладачі, які десятиліттями працювали на одних кафедрах, раптом стали ворогами. Траплялись ситуації, коли співробітники університетів «сигналізували» в республіканські органи держбезпеки про появу в Донецьку (Луганську) свого колишнього колеги. Як завжди, в загальній масі виділяються активісти, схильні виявляти «зрадників» і «шкідників». На щастя, помітна тенденція до вгасання діяльності таких радикалів.

Вже доводилося писати, що від вимушеного розколу постраждали обидві частини університетів¹. Ті, що виїхали, втратили всю матеріальну базу – оргтехніку, обжиті аудиторії, обладнані лабораторії, гуртожитки й власні квартири. Але й ті, хто залишилися, отримали нові проблеми. Спочатку, у 2014-15 роках це було припинення фінансування з боку України, нерегулярність виплати заробітної плати та стипендій. Згодом виявилось, що дипломи самопроголошених республік мають вкрай низьку легітимність, через що виникла необхідність організації системи «подвійного дипломування». Поширеною практикою стала кооперація з університетами Російської Федерації, виїзд старшокурсників на захист дипломних проєктів, наприклад, в Ростов-на-Дону для отримання російського дубліката документа про вищу освіту.

Втім, навіть викладачі з ОРДЛО скаржилися, що така практика не була результатом якоїсь централізованої кампанії чи дії державної програми. Все вирішувалось на місцях: якщо декани або завідувачі кафедр мали дружні зв'язки з російськими ЗВО, скористалися ними і вчасно уклали договори про співробітництво, то російські дипломи видавалися; якщо ні – то ні. Крім того, додаткове фінансове навантаження лягало на самого студента, оскільки навіть поїздка в Росію буде не кожному по кишені.

Чимало талановитих випускників непідконтрольних Україні донбаських університетів отримали в Росії пропозиції щодо роботи – пропозиції, які розглядаються молодими людьми як шанс, з огляду на відсутність будь-яких

---

¹ Додонов Р.О. Розділені університети: повернутися не можна залишитися. *Дзеркало тижня*. 2015. № 48 (244). С. 13. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/rozdileni-universiteti-povernutisya-ne-mozhna-zalishititsya-.html>

перспектив працевлаштування за спеціальністю в ОРДЛО. Усвідомивши цей факт, багато хто одразу віддає перевагу російським вишам перед університетами «Л/ДНР», що автоматично погіршує і без того нерайдужну картину з освітньою ситуацією на непідконтрольних Україні територіях.

Державна стратегія України щодо ЗВО Донбасу.

Попри всі спроби просунути у напрямку стратегічного планування і навіть внесення пролобійованих Радою ректорів переміщених вузів змін в українське законодавство щодо окремих питань діяльності переміщених ЗВО та наукових установ¹ на сьогодні в Україні відсутнє стратегічне бачення майбутнього університетів Донбасу. Ані уряд, ані парламент, ані громадянське суспільство не мають однозначної відповіді на питання: які перспективи чекають на переміщені виші? Чи є вони необхідною і вагомою частиною загальнонаціональної вищої школи, яку не можна втратити? Чи будуть переміщені ЗВО повернуті до Донецька, Луганська після відновлення контролю Україною над цією територією? Чи варто зберігати зв'язок університетів з регіоном, що проявляється в наборі спеціальностей, за якими готують фахівців? Чи не краще об'єднати переміщені університети з місцевими ЗВО для економії державних коштів та ліквідації дублювання окремих спеціальностей? Як поводитися у випадку деокупації з тими вишами, що зараз функціонують на непідконтрольній території?

Правдою є те, що відповідь на ці питання залежить від більш загальних питань про долю Донбасу в цілому. Коли, нарешті, настане мир на Донбасі? Чи здатна Україна відновити контроль над ОРДЛО? Як вибудувати відносини Києва з населенням, що перебувало весь цей час під окупацією?

Але правдою також є й те, що МОН України свідомо обмежує увагу до проблем вищої школи Донбасу колом другорядних питань, пов'язаних, зокрема, зі вступом молоді з непідконтрольних територій в українські ЗВО². Доля

---

¹ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності вищих навчальних закладів, наукових установ, переміщених з тимчасово окупованої території та з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження». *Відомості Верховної Ради*, 2016, № 51, ст. 840. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1731-19#Text>

² Наказ МОН України № 271 від 01.03.2021, що затверджує «Порядок прийому для здобуття вищої, фахової передвищої та професійної (професійно-технічної) освіти осіб, які проживають

переміщених університетів турбує уряд значно менше. Наявність урядової стратегії щодо ЗВО Донбасу дозволила б Україні уникнути багатьох помилок.

Зокрема, у 2014-15 роках освітяни вкрай потребували впровадження комплексної державної програми дій для підтримки переміщених університетів. Зроблено цього не було, і 3 000 викладачів, 39 000 студентів донбаських вишів залишилися в Україні сам на сам зі своїми проблемами. Як наслідок, далеко не всі з переміщених ЗВО сьогодні відповідають суворим вимогам Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти до акредитацій бакалаврських, магістерських, докторських програм. Умовне проходження чи взагалі непроходження акредитації означає припинення підготовки фахівців за певною спеціальністю. Накопичення критичної кількості неакредитованих спеціальностей автоматично призводить до ліквідації університету, який перестає бути «рентабельним».

У 2016-2017 роках гостро постало питання про повернення університетів до свого освітнього регіону, бо відрив від бази абітурієнтів, які початково орієнтовані на ті чи інші професії, «знеособлює» ЗВО, робить його неконкурентоздатним. Деякі ЗВО навіть розпочали цей процес, створивши собі базу в Маріуполі, Слов'янську тощо. Відсутність чіткої стратегії знов завадила державі корегувати і спрямовувати партикулярні ініціативи університетського керівництва.

Починаючи з моменту евакуації в багатьох ЗВО дискутувалося питання про об'єднання з місцевими університетами. Сценарій злиття виглядав раціонально обґрунтованим, його реалізація дозволила б уникнути зайвої конкуренції, усунути дублювання освітніх програм в одному місті, підсилити кадровий склад місцевих ЗВО, а переміщеним – покращити свою матеріальну базу. Таким шляхом пішла Донецька музична державна академія імені Сергія Прокоф'єва, коли фактично увійшла до складу Національної музичної академії України імені Петра Чайковського в Києві. У 2021 році з'явилася інформація про приєднання Донецького державного університету управління до Маріупольського державного університету, а Луганського національного аграрного університету – до Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, тимчасово окупованій території окремих районів Донецької та Луганської областей, території населених пунктів на лінії зіткнення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0505-21#Text>

З іншого боку, питання збереження переміщених вишів подавалося як питання національного престижу України, дотримання європейських цінностей; це – показник рівня толерантності й зрілості демократії. Тому зникнення внаслідок об'єднання ЗВО хоч одного з відомих у світі університетських брендів передбачав іміджеві втрати країни, яка не оцінила самопожертви своїх громадян, що врятували ці виші.

Взагалі, рівень стратегічного мислення наших державців нагадує страуса, який при появі небезпеки ховає голову в пісок. Нічого не бачимо, нічого не чуємо, нічого не робимо – ось і вся стратегія. І щодо виїзду з Донецька-Луганська, і щодо майбутнього повернення/об'єднання переміщених університетів чіткого бачення у Києва немає. Замість того, щоб проявити політичну волю і реально керувати процесом евакуації університетів, їм самим пропонується «виступити з ініціативою», на яку міністр змушений буде «відреагувати». Зручна позиція, яка знімає з себе відповідальність за можливі ризики, а головне – не потребує додаткового фінансування. Хотіли виїхати – будь ласка, захотіли повернутися – не заперечуємо. Але всі проблеми, пов'язані з цим, вирішуйте самі. А головне – ніхто не несе ніякої відповідальності...

Підводячи підсумки, хотілося б зазначити, що в ситуації з вищою школою Донбасу відображаються, як в дзеркалі, проблеми усього українського суспільства. Цивілізаційна розколотість, управлінська розгубленість, невміння визнавати й аналізувати помилки, делегування відповідальності, низький рівень стратегічного мислення – ось лише деякі симптоми хвороби, яка загасила патріотичний порив університетських спільнот, що забезпечили переміщення і збереження своїх ЗВО. Держава фактично самоусунулася від вирішення соціально-побутових, організаційних проблем, що виникли внаслідок переміщення вишів на підконтрольну територію. І зараз ми опинилися в тупику: розвивати університетську інфраструктуру на нових місцях та інвестувати великі кошти у масштабні освітні проекти не має сенсу, але й про повернення у Донецьку та Луганську області зазначених університетів говорити зарано. Разом з тим, моменти невизначеності та очевидні ризики не виправдовують відсутність стратегії подальшого розвитку вищої школи. Адже так, частинами – спочатку ЗВО Донбасу, потім вся вища школа, потім українська молодь – з образу майбутнього викреслюється вся країна...

ІДЕНТИЧНІСТЬ ІНШОГО У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Процес сприйняття і освоєння Іншого та Чужого знаходиться в актуальному полі філософських студій і пов'язується із загальною методологією дослідження культурного розмаїття. В класичній філософській традиції тема Іншого практично відсутня, що ретельно проаналізовано у нашій монографії «Міжкультурна комунікація: топологічний вимір»¹. «Чужий» надає більше історико-аналітичного матеріалу, ніж «Інший». Чужий є присутнім в уявленнях повсякденної свідомості і теоретичного мислення різних культурних епох. «Зенон міркував про універсалістську перспективу життя не окремими громадами з різним управлінням і законами, а спільного життя «земляків і співвітчизників» з єдиними правилами. Ця тема обмірковувалася в античній філософії як проблема «варварів», середньовічними теологами у контексті «чужих» релігій. Християнська картина світу пропонує суспільство, де немає чужих, виключених, всі – сини Божі (ті, що хрестилися у Христі)»². У філософії Нового часу тема була актуалізована в питаннях обговорення морального ставлення до людей чужого світогляду, релігії, культури, нації. Сьогодні філософія потребує не тільки теорії, що дозволяє адекватно й релевантно описувати соціокультурні процеси і роль суб'єкта в них, а й осмислення антропологічного місця людини у цивілізаційному і природному універсумі, її відповідальності, що виходить за межі суто прагматичних уявлень і формує екологічну свідомість і філософську картину світу.

Від часів Просвітництва Чужий виступає зразком, необхідним для самоідентифікації, своєрідним дзеркалом, в яке виглядають, щоб зрозуміти себе. Концепт Чужого активно використовується сучасними філософами і соціологами: Георгом Зіммелем³, Бернхардом Вальденфельсом⁴, Джефрі

---

¹ Колінько М. В. Міжкультурна комунікація: топологічний вимір : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 344 с.

² Там само. С.180.

³ Зіммель Г. Екскурс о чужаке. Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». СПб, 2008. С. 9-14.

⁴ Вальденфельс Б. Своя и чужая культура. Парадокс науки о «Чужом». URL: <http://anthropology.rinet.ru/old/6/wald.htm>

Александром¹, Вінсом Мароттою², ідеї яких вплинули на формування нашої наукової позиції. Існують розбіжності в інтерпретації і застосуванні цього концепту. Значний ресурс долання постмодерної втрати суб'єкта виявляють «експлікації Чужого як інтрасуб'єктивної чужості... або екстериторіального а-топічного Чужого як лімінальної форми ідентичності»³.

Мета розвідки – дослідити антропологічний, культурний, соціальний рівні топології Іншого, а також довести продуктивність Чужого для подальшого розвитку суспільних форм.

Спатіальне підґрунтя топології.

Розповсюдження спатіального дискурсу призвело до того, що науки поділили простір між собою так, що він виявився фрагментованим відповідно до методологічних постулатів на географічний, історичний, політичний, економічний, космічний, тема простору взаємодій набуває наріжного значення для соціальних наук. Але ж завданням філософії стає узагальнення і об'єднання проблемних вузлів просторової тематики у єдиний методологічний ресурс, що призводить до зацікавленості топологічною методологією в аналізі багатовимірності структур буття і людського мислення.

У своєму походженні більшість спатіальних розвідок мають географічне «коріння», що відбивається на репертуарі понять і категорій, стилі мислення і побудові дослідних моделей. Простір постає загальним визначенням місця, місцевості, ландшафту, території. У контексті розміщення він має безумовно соціальний зміст. У самому абстрактному вигляді простір інтерпретується як порядок розташування і взаємодії речей, місць і позицій. У полі нашої теми є актуальним і цікавим не стільки природничо-науковий просторовий дискурс, скільки феноменологічний досвід простору. Простір має ознаки перформативності, його неможливо досліджувати у відриві від того, хто його обживає, пізнає, репрезентує, у відриві від діючого.

---

¹ Alexander J. C. Rethinking strangeness: From structures in space to discourses in civil society. *Thesis Eleven*. Issue 79 (1), 2004. P. 87-104

² Marotta, Vince. Georg Simmel, the Stranger and the Sociology of Knowledge. *Journal of Intercultural Studies*. Volume 33, 2012: 675-689.

³ Козачинська В.В. Суб'єктивність: розмикання гетерогенних обширів (філософсько-антропологічний вимір): автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.04. Харків, 2017. С.14.

Категорія *простір* має свою давню історію. Ще в античній філософії артикульовано основні інтерпретації простору. Субстанціальна концепція представляє простір як вмістилище, а атрибутивна характеризує його як порядок речей. На перший погляд простір передує об'єктам і визначає умови їх можливості. Так складається уявлення про простір як про вмістилище речей і процесів, «контейнер», всередині якого існують тіла і матеріальні речі. У географічному розумінні таке уявлення має сенс. Але і тут символізація перетворює поняття географічного простору на один з варіантів спатіального конструювання світу в людській свідомості.

Мішель Фуко в роботі «Інші простори»¹ подає рефлексію простору у домодерну, модерну і постмодерну добу. Середньовіччя, на його думку, буде простір ієрархічної множини місць: «місця священні і місця профанні, місця захищені і, навпаки, місця відкриті і незахищені, місця міські та місця сільські (це стосується реального життя людей); у космогонічній теорії існували місця наднебесні, що протиставлені місцю небесному; місце ж небесне, своєю чергою, протиставлялося місцю земному; існували місця, в яких речі опинилися, тому що їх силою “зміщували”, і, навпаки, місця, де речі набували свого природного розташування і спокою. Уся ця ієрархія, це протиставлення, цей перетин місць складала те, що дуже грубо можна було б назвати “простором локалізації”»². Відкриття нескінченного простору і певна його десакралізація вченими доби Відродження розчинили локалізацію місця, замінивши її *протяжністю*: «місце речі тепер було всього лише точкою в її русі, абсолютно так само, як спокій речі був всього лише її до нескінченності уповільненим рухом»³.

У дискурсі Нового часу Декартова система координат з її геометричною визначеністю задає перспективну можливість розуміння різних вимірів простору і досі використовується як метафора опису вертикальних та горизонтальних параметрів соціуму, культури, комунікації. Також підкреслимо значення ньютонівсько-лейбніцівського розуміння простору як базового у осмисленні різновидів соціального простору. На відміну від субстанціального простору Ісаака Ньютона релятивна модель Готфріда Вільгельма Лейбніця поєднує простір і час та пропонує принцип «всезагальних відмінностей», за яким визнається

---

¹ Фуко М. Другие пространства. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью* / пер. с фр. Б. М. Скуратова, под общ. ред. В. П. Большакова. М.: Практика, 2006. Ч. 3. С. 191-204.

² Там само. С. 192.

³ Там само. С. 192.

існування безлічі монад як субстанціальних одиниць, а простір є порядком співіснуючих речей, що розкриває можливості універсуму. Неевклідова геометрія розвиває ідею про те, що властивості простору залежать від загальних властивостей матерії, а теорія відносності показує залежність просторово-часових властивостей від характеру руху і взаємодії матеріальних систем, що змінило пріоритети наукового співтовариства на користь реляційної теорії простору-часу.

Відштовхуючись від антропологічного вчення Іммануїла Канта, ми розуміємо, що у межах топологічного дослідження ідентичності Іншого слід розглядати не «простір взагалі», а конкретно значущий, наповнений смислами людський простір, причому його значення не можна звести до комплексу об'єктивних детермінант, таких, як розмір території, клімат або характерні риси ландшафту. Завданням феноменологічних розвідок є робота не тільки з простором, а й з просторовістю. Просторовість стала ключовою концепцією у сучасних філософських і культурологічних дослідженнях, а «просторовий поворот» – актуальним підходом до філософського аналізу суспільства, культури, часу, історії. У цьому контексті цікавою є концепція особистого простору, соціальної дистанції і соціальних меж Георга Зіммеля¹. Йому належить винахід словосполучення «соціологія простору». Г. Зіммель досліджував простір як освоєний людиною, просторові форми у їх соціальному контексті і співвіднесеності з відповідними фізичними просторами. Наше дослідження спирається на його інтерпретацію антропологічного і соціального простору Іншого.

Топологія як методологія просторового мислення.

Просторові відносини й форми просторовості є предметом дослідження топології. Топологічний метод аналізу дозволяє по-новому розглядати конфігурації будь-яких взаємодій і відносин, їх відмінності й те, що їх об'єднує. Він виводить на передній план не статичні структури, а виробництво, мінливість і множинність практик.

Термін *топологія* є досить багатозначним, що заважає чіткості його визначення та застосування як філософської категорії, а тим паче розробці та

---

¹ Зіммель Г. Экскурс о чужаке. Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». СПб, 2008. С. 9-14.

використанню відповідної методологічної стратегії. У широкому сенсі топологія досліджує властивості просторів різних типів. Як частина геометрії, топологія вивчає явище безперервності, де фундаментальними властивостями фігур є зв'язність і можливість неперервної зовнішньої деформації фігури. Математична топологія розглядає незмінні властивості просторових об'єктів та їх здатність до трансформації у контексті їх просторового оточення. Ми розглядаємо *топологию* як особливу філософську стратегію, яка спрямована на ментальне «картографування» певних смислових структур, їх зв'язків, відносин, проявів і векторів розвитку. Топологія окреслює новий статус реальності, і саме на цій підставі створює можливість для побудови загальної теорії організації простору. Вона розкриває принцип конструкції ідентифікацій, розрізень, взаємодій, поданий як *суб'єкти та оточення*, що є засадничим в дослідженні відносин спілкування. Топоси суб'єкта і оточення окреслюють їх *місце* в комунікації, крім того, містять в собі специфічні характеристики близькості / віддаленості і напрямку комунікації (шляху, орієнтації). Так, наприклад, топологічна схема осмислення ідентичності Іншого концентрується у просторах «між» і «навколо», що характеризує соціальні взаємини і культурну *стратегію переходу*. Але процес переходу можливий тільки тоді, коли окреслені і осмислені межі культурного світу, що мають бути подолані.

Поняття *культура* наділяється силою, що впорядковує світ, вживається в контексті упорядкованого загального простору, універсуму, а також передає сенс порядку, створеного людськими діями, обжитого, культивованого людського простору, реалізується в метафорі ойкумени, рідного, домашнього світу, свого, знайомого, обмеженого. Ця обмеженість веде до осмислення сутнісного зв'язку культури з межею: виникаючи в умовах розмежування й територіальної локалізації, культура продовжується, трансформується і прогресує тільки в модусі переступання за свої межі, розширення свого простору. Картографування домашнього світу передбачає обов'язкове його структурування, упорядкування, а отже, обмеження. Межі стають тим способом його космізації, що артикулюють певні правила, форми існування та конфігурацію відносин суб'єктів одної культурної системи. Топосфера традиційного життєвого світу вимальовувалася в контурах кіл, що розходяться від близького світу у віддалений: від знайомого, свого до невідомого, чужого, від «значимих інших» до «узагальнених інших». Саме такий малюнок пропонує Б. Вальденфельс у своїх міркуваннях про Чужого та Іншого. Різні плани і смисли вписані у таку схему: пізнання починається із рефлексії «свого», потім переступає його межі у відкриті обрії «іншого».

Топосфера сучасного життєсвіту принципово вибудовується на стиках, межах і кордонах культурних просторів.

Дослідження різних планів Іншого вимагає звернення до широкого спектру методологічних напрацювань у цій темі і залучення не тільки топологічних, а й герменевтичних, феноменологічних, постструктуралістських розвідок. Щоб не стати загальним місцем, концепт Іншого повинен виявляти в собі актуальний епістемологічний рух.

Топологічні варіанти Іншого.

Сучасний дискурс проблеми ідентичності проходить через «топоси Чужого та Іншого як складові культурної стратегії переходу. Філософська постмодерна метафора «смерті суб'єкта» є патерном стратегії переходу і в цьому сенсі показовим концептом для обґрунтування проблематичності трансгресії, маргінальності, неповного включення в певний простір. Постмодернізм відкритий для нарративних варіантів, знімаючи саму постановку питання про так зване правильне прочитання. Констатуючи кризу ідентифікації, яка характеризує сучасні форми суб'єктивності, after-постмодернізм формує програму воскресіння суб'єкта, його реконструкції»¹ та репатріації. Український філософ Вадим Палагута відзначає актуальність нової теорії суб'єктивності, в якій «відбувається зміщення дослідницького акценту з розгляду активного, самодостатнього, діяльного суб'єкта на вивчення умов і породжуючих механізмів суб'єктивності як вихідного, базисного начала, що передує самій суб'єктивній діяльності і його соціальній актуалізації»². Механізми входження суб'єкта «через самоідентифікацію в певні символічні соціально-просторові утворення і визначають умови і результат “виробництва” суб'єктивності. Причому щоразу результат змінюється від “потрапляння” суб'єкта в ту чи іншу соціально-просторову структуру»³.

Наше дослідження Іншого і Чужого спрямовано на вироблення стратегії взаємодії, тому менш стосується концепції трансцендентального Іншого як Бога (наприклад, у Е. Левінаса). Специфіку сучасних концептів ідентичності, самості

---

¹ Колінько М. В. Міжкультурна комунікація: топологічний вимір : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 181.

² Палагута В. И. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах: монография. Днепропетровск : Инновация, 2010. С. 16.

³ Там само. С. 118.

й суб'єктивності, де «радикально долається метафізична модель замкненого Я як монадичної іманентності <...> а отже, – ідею суб'єктивності як вияву трансцендентного в іманентному» ґрунтовно досліджено у філософсько-антропологічній праці «Суб'єктивність: розмикання гетерогенних обширів» Вікторією Козачинською¹.

Ми погоджуємося із Світланою Баньковською, яка пояснює виведення інакшості «потребою встановити походження інтерсуб'єктивності (міжсуб'єктності) як єдиної підстави для об'єктивної соціальної реальності»². Вона показує рівні сприйняття Іншого від логічної категорії (узагальнений Інший) до соціального типу, а потім до індивідуального Іншого³. У контексті сучасних космологічних розвідок актуальним є додати також умовного позаземного Іншого. Таке включення умоглядного Чужого окреслює перспективу сприйняття та розуміння біологічно і космологічно відмінних від людини видів.

Відторгнення та включення Чужого до домашнього світу.

Відповідно до схеми загального культурного простору інакшість, чужість може належати домашньому світові, а може існувати за його межами. Інший презентує спосіб присутності різних людей у світі. Він окреслює проблему соціального порядку і горизонтності. Якщо суб'єкти і об'єкти домашнього світу сприймаються з їх індивідуальними особливостями, то у просторі Іншого діють узагальнюючі й типізовані характеристики. Маркування Іншого і відмежування від нього – «ближнього, сусіднього, далекого, чужого або того, хто історично передує»⁴ є першим етапом в оформленні цілісного конструкту Я / МИ. Гранична форма чужого – ворог, по відношенню до нього не діють правила, що розповсюджуються на іншого і чужого у повсякденному житті демократичних суспільств. Інший небажаний, його не хочеться пускати у власний простір, адже він – не-свій, тому проблема соціального включення / виключення та

---

¹ Козачинська В. В. Суб'єктивність: розмикання гетерогенних обширів (філософсько-антропологічний вимір): монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С.179.

² Баньковская С. Другой как элементарное понятие социальной онтологии. *Социологическое обозрение*. М., 2007. Т. 6, № 1. С. 76.

³ Там само. С. 77.

⁴ Николко М., Грицай Е. Маркируя Другого: национальная идентичность украинцев в период независимости. *Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья*. Вильнюс: Европейский гуманитар. ун-т, 2008. № 2-4. С. 49.

маргіналізації певних суб'єктів дуже гостро постала у сучасному філософському дискурсі.

Гендерні дослідження розглядають цю проблему в контексті дискримінації за ознакою статі, коли робляться «спроби визначити жіночі ризики виключення або маргіналізації»¹. Проблеми расової та етнічної приналежності також є джерелом вироблення принципів визнання Іншого².

Проблема розуміння починається із знайомства, отримання знання про невідомого суб'єкта. З усього потоку інформації про іншого виокремлюється знання, необхідне для розуміння³. Знайомство і спілкування з представниками іншої культури відбувається за рахунок «зняття» шар за шаром специфічних сигналів, кодів чужої культури. У момент цих дій суб'єкт паралельно виявляє в собі подібні «шари». Саме топологічний метод зіставлення «подібного з подібним», використання загальнокультурних топосів дозволяє йому бачити в «чужій» або «незнайомій» особистості собі-подібні властивості, якості, що споріднюють і зближують індивідів. Встановлення маркування домашнього й чужого культурного простору дозволяє зрозуміти принципи й вибудувати правила їхніх ситуативних і тривалих взаємодій.

Домашній світ є втіленням традиційних уявлень про простір. Він дає захист, надійність та стабільність. Сучасне знання про мінливий світ не дарує впевненість у майбутнє, тривожить і змушує шукати нові алгоритми відносин з цим світом. Людина втрачає спокій і домашній затишок, вона приречена на пошук і очікування, до чого не завжди готова. Тоді можуть продукуватися ностальгічні уявлення про традиційне суспільство, усталений лад, неприйняття змін. Небажаність зустрічі з Іншим змушує окрему особистість або ціле суспільство будувати і охороняти межі домашнього світу, захищати його недоторканність і непорушність. Ця традиційна соціальна практика є розповсюдженою і видається нормальною, якщо межі є способом упорядкування, космізації простору. За допомогою меж космос відгороджується, захищається від хаосу. Але заперечення знання, страх перед новим і невідомим може привести до ситуації, яка у фізиці називається падінням за горизонт подій.

---

¹ Jenkins, Katharine. Amelioration and Inclusion: Gender Identity and the Concept of Woman. *Ethics*. Volume 126. Issue 2, 2016. P. 394.

² Mogensen, Andreas. Racial Profiling And Cumulative Injustice. *Philosophy and Phenomenological Research*. Volume 98. Issue 2, 2019. P. 452-477.

³ Wilkenfeld, Daniel A. Understanding as compression. *Philosophical Studies*. 2018. P. 1-25.

Поняття *горизонт подій* показує, що поблизу чорної діри ніщо не може покинути поле її гравітації. Ніяка інформація не поступає за межі горизонту подій. Перетинаючи його, об'єкт стає відрізаним від свого Всесвіту, перестає існувати. Вірніше, його існування в просторі чорної діри ще продовжиться, але для будь-якого спостерігача з цього Всесвіту воно закінчиться. Фізик-космолог Стівен Хокінг¹ припустив, що чорна діра не поглинає, а тільки затримує, «перемелює» у випромінювання матерію і енергію, а потім випускає назад, трансформуючи так, що первинну природу неможливо відновити. Цей космологічний термін можна вжити у контексті загрози падіння за культурний горизонт подій, після чого ми вже ніколи не будемо колишніми. Ми будемо існувати, ходити, їсти, думати, але в системі ціннісних координат культурного світу нас вже може не бути. Ковзання по поверхні, відсутність саморефлексії маскує межі культурного і складно усвідомити момент перетину горизонту. Знадобиться багато часу для того, щоб збудувати нові зв'язки і стосунки, що відповідають критеріям постсучасного суспільства.

Щоб уникнути падіння за горизонт подій, людству треба навчитися сприймати Іншого, жити в незнайомих обставинах, осмислювати роль меж у контактах і стосунках, впроваджувати механізми довіри. Чужий у таких умовах виступає не лише незнайомцем, його культурна роль ускладнюється. Георг Зіммель в аналітичному есе «The sociological significance of the stranger», узятому за відправну точку наших розмислів про Чужого, пов'язує соціальний тип Чужого із соціальною дистанцією. Німецький соціолог протиставляє чужого «домашній» людині, яка не полишає групу, але ж відрізняє його від «мандрівника», який приходить сьогодні і йде завтра. Чужинець приходить сьогодні і залишається завтра, він живе в групі, бере участь у її завданнях, але все ж таки залишається далеким від інших – «домашніх» членів групи. Георг Зіммель показує чужість як «абсолютно позитивне ставлення, особливу форму взаємодії»². Положення Чужого визначається двома наборами координат: соціальним та просторовим, кожен з яких змінюється вздовж дистантної осі: соціальна та просторова відстань, соціальна та просторова близькість. Чужинець сприймається як сторонній для групи, і хоча він знаходиться в постійних стосунках з іншими членами групи, його «дистанція» підкреслюється більше,

---

¹ Hawking, Stephen, Perry, Malcolm, and Strominger, Andrew. Soft Hair on Black Holes. *Physical Review Letters*. Volume 116. Issue 23, 2016. P. 231-301.

² Зіммель Г. Эскурсе о чужаке. Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». СПб, 2008. С. 9.

ніж його «близькість». Він тримається в рамках певної групи, але не походить з неї, тому імпортує культурні якості, не властиві групі початково.

Георг Зіммель обмежує репертуар ролей Чужого: мобільна і нестійка позиція Чужого, його безґрунтовність пояснює його неможливість бути землевласником (символ вкоріненості). Йому притаманні ролі торговця, лихваря, судді, арбітра, перекладача. Німецький філософ вважав роль Чужака в групі дуже важливою: як суб'єкт, не прив'язаний жорстко до групи, позбавлений її упереджень і забобонів, він виконує специфічну функцію посередника взаємодії її з іншими. В силу одночасної близькості незнайомця і дистанціювання від інших, його часто цінують за об'єктивність, за те, що він може на відстані неупереджено дивитися на події та відносини. Незнайомець може бути і тим, до кого ми звертаємося, як не парадоксально, як до близької довіреної людини, тому що соціальна дистанція від нас до нього заважає йому судити нас занадто жорстко. Такий висновок аргументується тим, що Чужий вільний від емоційної і моральної прихильності до традицій і правил приймаючої культури. Але Георг Зіммель перебільшує роль чужака як неупередженого і об'єктивного арбітра. Дійсно, відсутність тиску на його судження і дії відносин з історією, звичок, уподобань, здатність оглянути існуючі відносини ззовні сприяють оцінці, «відповідної до більш загальних, більш об'єктивних ідеалів»¹. Співвідношення близькості й віддаленості надає чужинцю тональності більшої об'єктивності, ніж існуючим тільки всередині культурних меж, але це не є її науковим критерієм. Крім того, чужинець як носій певних культурних якостей і соціальних установок, піддається їх впливу на своє сприйняття.

Слідом за Едмундом Гуссерлем Бернхард Вальденфельс порівнює етнологію «домашнього» і «чужого світу». Світ дається нам як незамкнений відкритий горизонт, не обмежений домашнім колом. Горизонтність – найважливіша властивість свідомості. Як подано цей концепт Гуссерля у топографії Бернхарда Вальденфельса, домашній світ функціонує і в якості центру, оточеного подальшими горизонтами, і в якості ґрунту, на якому надбудовуються подальші щаблі. Едмунд Гуссерль малює топосферу чужості всередині домашнього світу як кільця різних відтінків сфери обізнаності, «в якій я більш-менш розбираюся і в якій я більш-менш можу порозумітися з моїми

---

¹ Там само. С. 11.

“земляками”»¹. Сфера власного, знайомого є базисом для розуміння того, що з’являється нового і невідомого. Процес освоєння чужого – це процес ознайомлення з його світобаченням, розуміння, доместикації². «Можна запитати себе, чи відповідає, хоча б віддалено, концентрична модель Рідного світу, немов стовбур дерева, що нарощує кільця чужості, і одночасне відокремлення внутрішньої і зовнішньої чужості нашому мультикультуральному суспільству. Хіба не проникають безперервно одна в одну сфери Самості й Чужості в культурному сплаві?»³. Поняття Чужого виникає, коли «в обжитий нами, зрозумілий, доступний світ втручаються нові форми співжиття, які виходять за межі нашої обізнаності, зрозумілості й тому атестуються як чужі»⁴. Всередині домашнього світу завжди існує можливість передбачити дії іншого щодо нас і його реакції на наші дії. У домашньому світі інший, навіть будучи чужим, сприймається як частина спільної історії, пов’язується зі спільними планами, життєвими проектами, майбутнім цього культурного цілого. Він перестає бути Чужим, залишаючись відмінним, коли розділяє з іншими завдання зміцнення і розвитку спільного соціального світу.

Досвід Іншого і Чужого вказує за межі самого себе, він знаходиться в горизонті деякого досвіду світу. Ідентифікація культурного Я передбачає обов’язкову наявність Іншого, його «незриму присутність як місця або поля здійснення дискурсу суб’єкта»⁵. Подання Чужого як соціального типу веде до висновку про необхідну маргінальність – стимул до розвитку соціальної форми життя. Коли група стикається з присутністю чужака, «її члени також стикаються з чужістю самих себе»⁶. При схожості членів групи в наборі цінностей, їх поведінкові реакції індивідуальні. Цей факт унікальності кожної людини, що має

---

¹ Вальденфельс Б. Своя и чужая культура. Парадокс науки о «Чужом». URL: <http://anthropology.rinet.ru/old/6/wald.htm>

² Колінько М. В. Методологічний потенціал концепції доместикації. *Схід*: аналітично-інформац. журнал. 2018. № 5 (157). С. 47-51.

³ Вальденфельс Б. Своя и чужая культура. Парадокс науки о «Чужом». URL: <http://anthropology.rinet.ru/old/6/wald.htm>

⁴ Черняк Н. А. О границах и возможностях респонзивной феноменологии. *Омский научный вестник*. Серия: Философские науки. 2013. № 1 (115). С. 71.

⁵ Палагута В. И. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах: монография. Днепропетровск: Инновация, 2010. С. 156.

⁶ Heinke, Jorg. George Simmel, Strangeness, and the Stranger. URL: <http://www.postcolonialweb.org/australia/malouf/jh2.html>

свій досвід і свою картину світу, спонукає німецького науковця Йорга Хейнке до антропологічного висновку про незнайомця, чужинця всередині кожного з нас¹.

Ідентичність формується в процесі розрізнення між собою і всім, що не є собою, що знаходиться поза. У нашу домашню систему смислів і відносин Інший потрапляє завдяки певним етапам легітимації: «розпізнанню, досвіду комунікації, звичці спілкування з Іншим (вироблення габітусів), рефлексії досвіду комунікації з Іншим у свідомості і натуралізації Іншого, вбудовуванню його в свою комфортну картину світу»². Інший актуалізує персональне чи колективне (у разі ідентичності культурної групи) Я, тому звернення до нього, вслуховування в Іншого є найважливішим етапом формування ідентичності, чи то культурної чи національної.

Дискусія навколо «Чужого» Георга Зіммеля, яка представлена у працях Джефрі Александера, Вінса Маротти, Йорга Хейнке, зосереджена навколо можливостей цього концепту брати участь в обговоренні сучасних викликів: стану етнічних груп в країнах Заходу, маргінальності, бідності. Чужий піддається аналітичним процедурам переважно з ракурсу приймаючої групи. Джефрі Александер стверджує, що чужака у концепції Георга Зіммеля не можна пов'язати з тими, хто знаходиться в стані виключеності, (наприклад, новоприбулі бідні іммігранти), тому що категорія Зіммеля сильно відрізняється від сучасного економічно неблагополучного або експлуатованого класу³. Ми згодні з його думкою у тому сенсі, що потрапляючи в нові соціальні умови і теоретичні контексти, образ Чужого трансформується. Репрезентативні системи, що використовуються основною соціокультурною групою для побудови інтерпретативних схем щодо новоприбулих, можуть бути не зрозумілі чужинцю. На жаль, Чужий сьогодні не репрезентує свободу, звільнення, на яких наполягав Георг Зіммель, а стає правилом швидкоплинного світу і часто ілюструє поведінку байдужості людини до людини. Чи можна робити висновок про зникнення зіммелевського чужака, як це роблять деякі сучасні автори⁴? Хоча

---

¹ Там само.

² Николко М., Грицай Е. Маркируя Другого: национальная идентичность украинцев в период независимости. *Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья*. Вильнюс: Европейский гуманитар. ун-т, 2008. № 2-4. С. 49-50.

³ Alexander J. C. Rethinking strangeness: From structures in space to discourses in civil society. *Thesis Eleven*. Issue 79 (1), 2004. P. 88.

⁴ Marotta, Vince. Georg Simmel, the Stranger and the Sociology of Knowledge. *Journal of Intercultural Studies*. Volume 33, 2012. P. 675-689.

первинне функціоналістське трактування Чужого як елемента групи, що визначає її межі, не відображає сучасних контекстів його інтерпретації, такий висновок видається передчасним. Але саме на об'єктивному і суб'єктивному статусі Іншого вибудовується поляризація «ми і вони» і підштовхує групу до переосмислення канонів свого буття. Концептуалізація чужості – це усвідомлення різниці в просторі спільності. Рівень міжкультурної компетентності людей і готовність суспільства прийняти цю різницю впливає на те, як сприймаються потенційно маргінальні групи – як небезпечні, тому що незнайомі, або можлива небезпека виходить не від їх інакшості, а від їх прагнення влитися в нове соціокультурне середовище і законслухняності. У глобальному і мобільному світі чужість стає настільки розповсюдженою, а інакшість звичною (мандрівники, мігранти, робітники-номади), що стає нормою. Але, як показують локальні й глобальні конфлікти, списувати з рахунків цей концепт рано, він ще довго буде затребуваним в темі міжкультурних відносин.

У царині розробок проблеми ідентичності Мартіна Гайдеггера та Бернхарда Вальденфельса сутність Чужого розглядається як інтенційний збій, коли культурний світ не розпізнається у його чужості, пручається роз'яснення, відкидає інтерпретації. Коментуючи таку позицію, автор концепції топології ідентичності Андрій Артеменко зазначає, що творення образу Свого у такий спосіб «ґрунтується на процедурі розрізнення між відомим, зрозумілим, розтлумаченим та рештою світу. Розрізнення передбачає процедуру виключення – все, що є відмінним від Свого, виключається з упорядкованої картини світу. Це не межа чи кордон ідентичності, це байдужість, що знищує можливий світ інакшого, та методологічна площинна лінеарність, яка не бажає сприймати об'ємність оточення і розглядає себе в межах поверхні»¹. Лікування інтенціонального збою у взаємодії з Іншим є однією з прийнятних стратегій його сприйняття. Ця стратегія передбачає взаємні реакції і вплив культурного контексту: «Вони взаємно реагують і передають широкий спектр соціальних сигналів, які інтерпретуються залежно від контексту»². Можливі і такі варіанти культурної реакції на Іншого, як стратегія доместикації, тобто освоєння та прийняття. Тоді Інший виступає як культурна можливість.

---

¹ Артеменко А. П. Топологія Я в мережевих структурах соціуму. Харків : Перша цифрова друкарня, 2013. С. 42.

² Schönherr, Julius, Westra, Evan. Beyond 'Interaction': How to Understand Social Effects on Social Cognition. *The British Journal for the Philosophy of Science*. Volume 70. Issue 1, 2019. P. 29.

Місце Чужого як суверенного суб'єкта визначається як атопія і тільки примусово потрапляє «в топос культурного порівняння». Респонзивна феноменологія пропонує подію відповіді, «граничну увагу, і найголовніше – бажання визнати право іншої культури, іншого народу, людини на іншість, чужість, інакшість»¹. Зв'язок Свого і Чужого подається не вертикально, а як перехрещення окремих самостійних просторів. Місце перехрестя буде місцем їх контакту, простором «між». Бернхард Вальденфельс позначає зовнішню чужість як чужорідне, що відрізняється від внутрішньої чужості. Щодо внутрішньої чужості спрацьовують механізми загальної мови. Респонзивна феноменологія Бернхарда Вальденфельса пропонує концепт «спільної території», розпізнавання і свого, і чужого в події відповіді. Діалогізм як стратегія у просторі «Між» у взаєминах з іншим викликає жвавий інтерес сучасних науковців. Проблема комунікації якраз виникає у той момент, коли людина прагне висловити себе у відношенні з іншими. Процес розпізнавання «Я» відбувається в опозиції з іншими. Чужість – це не тільки соціальна проблема новачка в групі або того, хто отримав новий досвід, а отже й відмінність. Це також проблема очікувань по відношенню до інших суб'єктів. «Дивність виникає, коли очікування не виправдовуються іншими»². Німецький дослідник теми ідентичності Іншого Йорг Хейнке звертає увагу на небезпеку стереотипного мислення і забобонів. Чужий потенційно несе зміни, що сприймається групою як загроза домашньому світові. Якщо в групі ослаблені або відсутні механізми опору конфронтації Чужого, наростає ймовірність відходу групи від традиційних негнучких стандартів, є перспектива оновлення її життєдіяльності. Комунікація з Чужим вимагає саморефлексії і толерантності. Сучасні соціокультурні реалії диктують нове прочитання принципу толерантності у культурному, антропологічному та інших контекстах. Якщо члени групи не володіють об'єктивною інформацією про процеси, що відбуваються всередині їх світу та у оточуючому просторі, не розвивають здатності критично мислити і опрацьовувати нове, інакшість сприймається як загроза їх світу. Відповідно, реакцією буде агресія, неприйняття, витіснення. Але «якщо люди достатньо впевнені в собі і своїй особистості, а також мають достатні можливості та здатність обробляти та

---

¹ Черняк Н. А. О границах и возможностях респонзивной феноменологии. *Омский научный вестник*. Серия: Философские науки. 2013. № 1 (115). С. 73.

² Heinke, Jorg. George Simmel, Strangeness, and the Stranger. URL: <http://www.postcolonialweb.org/australia/malouf/jh2.html>

інтерпретувати інформацію, вони є тими, хто може виграти від досвіду з невідомим»¹.

На цьому тлі важливою є теза про готовність сприйняття не тільки свого домашнього світу, а й невідомих, можливо дивних світів. Йдеться про пошук топологічного місця людської цивілізації у системній організації планети. Дискусія про зустріч з нелюдським Чужим розгортається в поле аргументації можливості розуміння і нерозуміння. Британський вчений Джон Еліот у дослідженні природи комунікації розробив метод визначення незнайомих мовних структур та їх декодування. Аналіз більш ніж 60-ти людських мов, спілкування дельфінів і комунікування роботів привів його до висновку про зв'язок розуміння аналітичних можливостей людини з розробкою стратегій виявлення та розуміння повідомлень інших істот². Формування екосвідомості та принципів екологічної етики є нагальною проблемою сьогодення і розроблення комунікативних протоколів витлумачення буття природного світу відбувається за допомогою аналітичних процедур ідентифікації іншого у світі. Американський лінгвіст Марвін Мінські вважає, що розуміння базується на пошуку загальних алгоритмів роботи інтелекту³. Згідно концепції аксіологічного абсолютизму, якщо перед системою виникає небезпека ззовні, система змушена віддати перевагу захисту внутрішнього простору перспективам нових рівнів впізнавання Іншого. Людству доведеться робити вибір, керуючись «higher moral consideration»⁴, як вважають Лазар Сет і Лі-Стронах Чад. Однак, багато вчених не втрачають оптимізму і не залишають спроб знайти універсальні способи розуміння не тільки у соціальному, а й природному просторі. Наприклад, британський філософ Алістер Ісаак звертає увагу на приховані ефекти інформаційної семантики, умовних символів, вивчення яких дозволить створити «an adequate theory of information content»⁵, яка відкриє нові можливості взаєморозуміння.

---

¹ Там само.

² Elliott, John. A post-detection decipherment strategy. *Acta Astronautica*. Issue 68(3). 2011. P. 441.

³ Minsky, Marvin. Communication with Alien Intelligence. *Extraterrestrials: Science and Alien Intelligence* (Edward Regis, Ed.) Cambridge: Cambridge University Press. 1985. P. 117.

⁴ Seth, Lazar, Chad, Lee-Stronach. Axiological Absolutism and Risk. *Nous*. Volume 53, Issue 1. 2019. P. 98.

⁵ Isaac, Alistair M C. The Semantics Latent in Shannon Information. *The British Journal for the Philosophy of Science*. Volume 70. Issue 1, 2019. P. 103.

При певній фантастичності досліджень поза межами антропологічного простору, їх евристичні можливості і культурні перспективи уявляються соціально значимими і важливими у інвайроментальному аспекті.

Висновки.

1. Простір розглядається нами як якісна характеристика розгортання соціокультурного універсуму і платформа для взаємодій суб'єктів. Просторовий аналіз взаємодій суб'єктів з різних культур свідчить про перехід філософських досліджень від площинного і лінійного бачення соціальних систем до принципово нової топологічної методології розгляду різних просторів в їх взаємовідношенні з оточуючими соціальними ландшафтами. У топологічному вимірі інваріантність і внутрішня зміна (що розуміється як деформація) не є несумісними; імовірніше, вони тісно взаємопов'язані. Топологія – це створення просторів різного порядку таким чином, щоб забезпечити деформацію або зміну як безперервність трансформації.

2. Топологія онтологізує проблему межі. Межі окреслюють правила і смисли домашнього світу та артикулюють місце виходу з цього світу в інші культурні світи. Їх сенс не заперечує зв'язки, безперервність і номадизм сучасного світу, а підкреслює інший бік культурного розвитку, враховуючи процеси поділу, фільтрації та відокремлення.

3. Експліковано соціальний досвід Іншого і з Іншим у просторі культурного перехрещення. Він пов'язаний зі стратегічною орієнтацією воскресіння суб'єкта, виявленням в дискурсивних практиках топологічного відношення суб'єкта та його оточення. Доведено, що концепт Іншого є системоутворюючим у дослідженні міжцивілізаційних відносин. Систематизовано репертуар образів Іншого як соціального типу: історично іншого, персонального або колективного, ближнього, чужого, ворога. Множинність етнологічних ракурсів дозволяє зрозуміти, що розглядати Іншого і Чужого можна не тільки у сенсі «поки що не зрозумілого», а як суверенний суб'єкт, здатний заявити про себе.

4. Топологія стосунків Чужого з групою пов'язана з його специфічними функціями в приймаючій групі: маркера актуальності правил, експерта, мотиватора до змін. Використовується дистанційна інтерпретація Чужого Георгом Зіммеlem як синтезу близькості й віддаленості, наявності, але не

інтегрованості у групі. Підсумовується, що взаємовідносини з Чужим трансформуються від неприйняття і відторгнення, втечі та байдужості до витлумачення й визнання. Одна зі стратегій зустрічі з культурним незнайомцем (індивідуальним чи груповим) полягає в прагненні його освоїти, обжити, доместикувати.

5. Послідовне розуміння культури як способу організації людського буття наповнює філософську топологічну стратегію дослідження глибиною й масштабністю. Теоретичний дискурс «комунікації між» виходить за рамки суто людської культури у простір інвайроменталістських узагальнень. Топологія проблематизує місце Іншого в планетарному універсумі і шукає загальні алгоритми порозуміння з ним.

МІФОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ҐЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ¹

Одним з актуальних питань сучасного соціально-філософського дискурсу є проблема ґендерної міфології. Як відомо, міфи є духовно-практичним засобом освоєння форм суспільної життєдіяльності, форм взаємовідносин людини і природи, людини і суспільства, історично першою світоглядною формою відображення дійсності, в якій художнє, моральне, пізнавальне та практично-перетворююче освоєння світу постає в синкретичній єдності. Невіддільність природного та суспільного в предметній образності міфів, закріплення їх в таких проявах суспільного життя людини, як мова, жест, питально-обрядова дія, забезпечували формування світосприйняття та світорозуміння первісної людини. В рамках міфологічного світогляду зароджувалися суспільні, духовні, вольові, розумові, моральні форми освоєння світу, суспільної прихильності (поваги, захоплення, любові тощо). Міфи перетворювали родові надбання в надбання окремого індивіда. У такому вигляді вони дійшли до наших днів.

Міфи – це узагальнені образи, які включають в себе не тільки світ наявного буття, що часто є чимось ворожим для людини, але і світ бажаний, світ надій і сподівань, в якому вільно здійснюються докорінні життєві інтереси родового колективу. В сучасній науковій літературі виокремлюють космогонічні, антропологічні й етнологічні міфи про походження, а також створення та впорядкування світу міфічними персонажами; календарні міфи, пов'язані з осмисленням природно-господарських ритмів та циклів змін життя, закріпленням їх у ритуально-обрядових діях; есхатологічні міфи як закріплення уявлень про потойбічний світ та майбутнє, їхню традиційну зверненість у минуле; культово-біографічні міфи про життєві випробування міфічних персонажів, що стають надбанням окремих індивідів через їх ритуально-обрядове відтворення. На наш погляд, до цього переліку варто додати ґендерні міфи, що описують взаємини між чоловіками та жінками.

---

¹ Вперше опубліковано: Додонов Р.О., Меніг Л.В. Міфологічні витоки ґендерної ідентичності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. 2019. Вип. 41 (50). С.54-64.

Метою даної статті є концептуалізація гендерних міфів із подальшою деконструкцією деяких з них та виявленням зв'язку між міфами та гендерною ідентифікацією.

Методологічним підґрунтям нашого дослідження є гендерний підхід, який розуміється як синтез соціальних, філософських, психологічних підходів для розв'язання проблеми статевої нерівності¹. За допомогою такого підходу ми спробуємо довести обумовленість сучасних гендерних стереотипів тими міфологічними уявленнями, що сформувалися у стародавні часи². Адже стійкі уявлення про «сильну стать» та «слабку стать», що сьогодні існують в нашому суспільстві, сформувалися багато століть тому і сягають своїм корінням первісних міфів та легенд, релігійних переконань про роль жінки та чоловіка в суспільній ієрархії.

Гендер (від лат. «genus» – рід) – спектр характеристик, що відносяться до маскулінності (чоловічого) та фемінності (жіночого). У деяких випадках поняття «гендер» помилково використовується як синонім поняття «стать», хоча спочатку цей термін був введений як опозиція останньому. Поширення цього поняття набуло завдяки розвитку феміністської теорії та гендерних досліджень. Гендер спирається на теорію соціального конструктивізму, представники якої (в основному феміністські автори) ставлять під сумнів природне походження відмінностей між людьми, пояснюючи це соціальними процесами³. Тим самим поняття «гендер» призначене для критики звичних уявлень про «біологію як долю» й відсилає до ідеології гендерної рівності. Хоча багато джерел визначають гендер як «соціальну стать», в сучасних гендерних дослідженнях таке розуміння вважається застарілим. Критикуючи розуміння гендеру як похідної біологічної статі, сучасні дослідження розглядають обидві ці категорії як соціальні конструкти, що знаходяться в складній взаємодії один з одним.

---

¹ Див.: Andersson R. The myth of Sweden's success: A deconstructive reading of the discourses in gender mainstreaming texts. *European Journal of Womens Studies*. 2018. Vol. 25, issue 4. P. 455-469; Ase C. The Gendered Myth of Protection. *Routledge Handbook of Gender and Security*. Abingdon, Routledge, 2019. P. 273-283; Corina Schulze, Sarah Koon-Magnin, and Valerie Bryan. Gender Identity, Sexual Orientation, and Sexual Assault: Challenging the Myths. Lynne Rienner Publishers, 2019. 235 p.; Georges-Abeyie, D. E. Sex, Gender, Multidimensional Value Space, and Social Cultural Resistance-Afrocentrism. *Women & Criminal Justice*. 2015. Vol. 25, issue 1-2. P.100-119.

² Storozhuk, S. V., Goyan, I. M. Greek as the Basis of Gender Stereotypes. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2016, issue 10, 78-89.

³ Pilcher, J. & Whelehan, I. 50 Key Concepts in Gender Studies. London: Sage, 2004. P. 59.

У багатьох ранніх феміністських теоріях гендер розумівся як культурний корелят біологічної статі: стверджувалося, що стать, тобто біологічні відмінності, робить людей чоловіками і жінками, а гендер, тобто соціальні й культурні відмінності – мужніми і жіночними.

Подібні міркування обумовлюють розуміння гендеру як «соціальної статі» або «соціокультурного аспекту статевої приналежності». При такому розуміння гендер на пряму залежність від статі. Визначення гендеру через стать засноване на уявленнях про біологічне поле і статевої відмінності як основоположні й незаперечні – тобто, по суті, суперечить соціально-конструктивістському призначенню поняття «гендер», повертаючи його в рамки біологічного детермінізму. Сьогодні дослідники схиляються до інтерпретації гендеру як однієї з базових категорій соціального розподілу та нерівності, що знаходяться в складній і багаторівневій взаємодії з біологічною статтю.

Аналіз гендеру включає розгляд того, як розуміється «чоловік» і «жінка» в різних соціокультурних кодах, як ці коди регулюються і упорядковуються, узгоджуються і оскаржуються. Він включає дослідження фемінності та маскулінності як набір понять, визначень і звичок, які люди успадковують і використовують, щоб розібратися у своїй ідентичності, зовнішності, поведінці й, зокрема, щоб зрозуміти свої тілесні «сексуальні та репродуктивні здібності». При аналізі гендеру досліджуються способи, згідно з якими очевидні та природні відмінності між чоловіками і жінками були збудовані з плином часу в соціальному плані. З різних причин, включаючи те, як діти одягаються, з якими іграшками грають, що про них говорять і як з ними говорять, які їх інтереси заохочуються, а які ні, ці біологічні створіння, чоловічої або жіночої статі, трактуються як хлопчики чи дівчатка, і вони починають усвідомлювати себе ними. Ми всі вчимося діяти, припускаючи, якими «повинні» бути дівчатка і хлопчики, і що вони «зазвичай» роблять.

Гендер часто асоціюється з проблемами жінок і фемінізмом, і, таким чином, його розглядають як «вирішене» питання або як «питання вчорашнього дня». Гендер дійсно є «важкою» темою для розгляду, оскільки вона вимагає аналізу найінтимніших аспектів особистості, її сексуальності й поведінки. Аналіз гендеру означає, що необхідно ставити питання про тип влади і привілеї, якими в сучасних суспільствах користуються, в основному, чоловіки. Можливо, саме ця «важкість» і обумовлює той факт, що в повсякденній свідомості панують відповідні міти.

Гендерне усвідомлення – це необхідний і безперервний процес для кожного. Воно необхідне, тому що ніхто не може повністю вийти за межі соціальних і культурних процесів, які впливають на нашу особистість, цінності та відчуття. Ось чому гендер – це не стан, а процес, що включає наші роздуми над собою та іншими як особистостями визначеного гендеру та статі. Але якщо гендер є динамічним процесом, тоді його можна інтерпретувати як дію, тобто використовувати дієслово «гендерувати» (to gender). Як зазначають Джейн Пілчер та Імельда Велехан, «зміщення до використання слова «гендер» в якості дієслова «гендерувати» і дієслівних форм є відображенням зміненого розуміння гендеру як активного безперервного процесу, а не чогось готового та нерухомого. У цьому сенсі щось гендерується, коли воно активно бере участь в соціальних процесах, які виробляють і відтворюють відмінності між чоловіками і жінками»¹.

Гендерний міф – це підсвідома форма відображення дійсності, яка яскраво проявляється в спектрі характеристик, що відносяться до чоловічого та жіночого (маскулінності та фемінності). Гендерні міфи активно впливають на конструювання соціальної реальності з використанням закладеної в них інформації. Вони емоційно забарвлені і проявляють себе в усіх сферах життя.

Гендерні міфи є джерелом формування гендерних стереотипів як стійких і загальноприйнятих уявлень про місце та виконанні ролі того чи іншого гендеру в суспільстві, а також про особистість людей тієї чи іншої гендерної ідентичності. В сучасній науковій літературі називаються такі нові гендерні ідентичності як «гендерквір», «пангендер», «полігендер», «агендер» тощо, втім сформовані міфами стійкі гендерні стереотипи продовжують лімітувати цей перелік виключно чоловічо-жіночою дихотомією.

Більш-менш розвинуті міфології притаманні фактично всім народам світу, втім на європейську культуру найвідчутніший вплив мали міфи давньої Греції, в яких містилися основи теологічних та космологічних уявлень. Розглядаючи богів та героїв давньогрецьких міфів, можна побачити розвиток сучасного суспільства: як воно змінювало своє ставлення до суспільного та індивідуального. Зрештою, надзвичайна цінність феномену давньогрецької міфології полягає в тому, що вона підштовхнула людей до необхідності інтелектуального пошуку, до появи багатьох наук, зокрема логіки, математики,

---

¹ Там само. С.59.

риторики тощо. Характерними рисами давньогрецької міфології були уособлення та наділення душою явищ природі (анімізм), та пов'язана з ними людиноподібність богів та тлумачення їхньої поведінки за допомогою міфів.

Інформація про зміст давньогрецьких міфів дійшла до наших часів завдяки текстам античних філософів, істориків, драматургів, епічних поетів, авторів гімнів про богів, систематизаторів міфів (міфографів).

Зокрема, в «Теогонії» Гесіода світ уподібнюється універсальній (космічній) родовій громаді: відносини між природними явищами, уособлені в образах богів, прирівнюються до відносин між людьми в родовому колективі (чоловіків і жінок, батьків і дітей, старших і молодших). Народження богів, що одночасно є виникненням світу, розглядається як результат статевих стосунків, актів зачаття і народження. Гесіод зображує боротьбу поколінь богів за владу над світом і зміну цієї влади від одного покоління до іншого. Тема, або зміст космогонічних міфів, – це область уявного, а не реального, сфера фантастичного, а не дійсного. Уран, Гея, Понт є цілком фізичними реаліями в їх конкретних образах неба, землі, моря; але в той же час вони суть божества, які діють, поєднуються і відтворюються, подібно людям.

Гомер в своїх «Іліаді» та «Одіссей» також передає стародавні міфологічні уявлення про безсмертних богів, наділених неземною вродою й силою. Кожен з них має своє ім'я і риси, властиві тільки йому. Ці боги та богині розглядалися вже як певна спільнота, що має свого верховного главу – «батька людей і богів» (Зевс).

В давньогрецькій міфології боги третього покоління (після початкових богів і титанів) називаються олімпійськими богами, які були верховними божествами і жили на горі Олімп. Традиційно в число олімпійців входило дванадцять богів, але ці списки не завжди збігаються. Перш за все, це Кроніди (діти Кроноса і Реї): Зевс, Гера, Посейдон, Аїд, Деметра і Гестія, а також нащадки Зевса: Афіна, Персефона, Афродіта, Гефест, Гермес, Аполлон, Арес, Артеміда і Діоніс. Цікаво те, що до ради Олімпу входили дванадцять божеств, де однаково були представлені боги та богині (чоловіча і жіноча стать): Зевс – Гера, Посейдон – Афіна, Гефест – Деметра, Аполлон – Афродіта, Гермес – Гестія, Арес – Артеміда. Принаймні в кількісному вимірі на Олімпі панував гендерний паритет.

Образи олімпійських богів не залишаються постійними та еволюціонують, набуваючи рис філософських уявлень, що панували в різні епохи стародавнього світу.

Зевс Гомера – це далеко не теж саме, що Зевс Геродота, Гесіода чи Піндара. Образ Зевса дуже складний і сформувався в міфології греків не одразу. Уявлення про Зевса склалися тільки після дорійського завоювання, коли прибульці з півночі додали йому риси абсолютного бога-владики. Категорії, в які класифікувалася людина, надавали їй статус в межах світогляду, визначаючи те, як вона буде сприйнята іншими людьми, і на що має право.

Поняття гендеру у давній Греції було складовим аспектом соціальної ієрархії. Хоча чоловіки вважалися вище жінок, ні всі чоловіки були створені рівними. В результаті вони прагнули конкурувати між собою, щоб закріплювати свою цінність для суспільства і своє становище в цьому суспільстві. Тому доречним буде подати гендерні міфи через образи богів (маскулінні міфи) та богинь (фемінні міфи).

Маскулінний (лат. *masculus* – чоловічий) міф – це підсвідома форма відображення дійсності, яка яскраво проявляється в спектрі характеристик, що відносяться до чоловічого. Образ сьогоdnішнього типового чоловіка: агресивний, заповзятливий, домінуючий, незалежний, самодостатній, приховує емоції, любить математику і науку, володіє діловими навичками, знає як освоювати світ, легко приймає рішення, вільно говорить про секс з іншими чоловіками. Основні маскулінні міфи:

- міф про сильну стать (міфологічний образ – Зевс, бог неба, заправляє усім світом);
- міф про агресивність (Арес, бог війни);
- міф про підприємництво (Гермес, бог торгівлі та прибутку);
- міф про чоловічий розум (Аполлон, бог світла);
- міф про креативність (Гефест, бог вогню);
- міф про сексуальність (Діоніс, бог продуктивних сил природи).

Фемінний (лат. *femina* – жінка) міф – це підсвідома форма відображення дійсності, яка яскраво проявляється в спектрі характеристик, що відносяться до жіночого. Образ сьогоdnішньої типової жінки: тактовна, ніжна, балакуча, релігійна, спокійна, виявляє співчуття, не використовує грубих виразів, розуміє

почуття інших, цікавиться власною зовнішністю, цінує мистецтво і літературу, акуратна в звичках, потребує захисту.

Основні фемінні міфи:

- міф про красу (Афродіта, богиня вроди й кохання);
- міф про хранительку домашнього вогнища (Гестія, богиня вогню, покровителька домашнього вогнища);
- міф про заміжжя (Гера, дружина Зевса, покровителька шлюбу);
- міф про материнство (Деметра, богиня родючості);
- міф про жертвність та захист (Персефона, дружина Аїда);
- міф про жіночі мізки (Афіна, богиня мудрості, військової стратегії й тактики);
- міф про жіночу пасивність й вторинність (Артеміда, богиня мисливства).

У більшості культур жінкам приписують турботливість, поступливість, емоційність, а чоловікам – лідерство, стриманість, енергійність. Тоді чому міфи Стародавньої Греції яскраво малюють прекрасні образи богинь-войовниць, які були набагато активнішими і енергійними в порівнянні з тамошніми богами? Вічно юна, прекрасна, як ясний день, богиня Артеміда з луком і сагайдаком за плечима, з списом мисливця в руках, кожного дня полює в тінистих лісах. У повному озброєнні, в блискучому шоломі, зі списом і щитом появилась на світ з голови громовержця Зевса могутня войовниця, богиня Афіна-Паллада. Афіна протегує героям Греції, дає мудрість і знання, вчить людей мистецтв і ремесел. До речі, її мати була богиня розуму, Метис. Але жінок прийнято порівнювати лише з розпеченою красунькою Афродітою, забуваючи про те, що ніхто не може уникнути її влади, навіть олімпійські боги. Та ще з богинею родючості Деметрою, без чієї позитивної сили ніщо не народжувало ані в лісах, ані на городах. Тоді як всі чоловіки без винятку вважаються Зевсами (головний бог Олімпу).

Цікавим міфологічним сюжетом, в якому осмислюється місце та роль жінки й чоловіка, є легенда про андрогінів, викладена Платоном у діалозі «Бенкет». Платон спробував пояснити походження і природу чоловічої та жіночої статі: коли андрогіни, сильні своєю єдністю, посягали на владу богів, Зевс придумав покарання, яке б позбавило їх сили. Він наказав розрізати їх навпіл і розсіяти половинки по світу (чоловічу і жіночу). Саме з тих часів стала відомою історія про дві половинки, розсіяні по світу, які шукають одна одну, прагнучі до єдності.

Завдяки сучасним міждисциплінарним дослідженням очевидним став той факт, що вся світова культура, а не лише будь-яка міфологія, базується на опозиції «чоловіче-жіноче», тобто гендерується.

Одна з перших спроб деконструювати давньогрецькі міфи з'являється у Іммануїла Канта в його «Антропології з прагматичної точки зору». Аналізуючи унікальні можливості жінки, він згадував про сюжет з «яблуком розбрату» в «Іліаді». Перебувають в досить хороших стосунках з чоловіками, жінки зазвичай ворогують між собою, адже жінка у жінці бачить конкурентку в боротьбі за чоловіка, за його увагу. Кант порівнює засоби, якими керуються чоловіки та жінки у своїх вчинках: чоловіки – правом сильнішого, щоб бути в домі господарем і захищати його від зовнішніх ворогів, жінка ж керується правом слабшого, щоб знаходити захист у свого чоловіка від зовнішніх загроз, але поряд з цим, вона здатна обеззброїти чоловіка своїми сльозами, при цьому докоряючи йому за відсутність великодушності. Кант робить висновок, що жінкам притаманні риси, які служать для того, щоб стримувати чоловіка і використовувати його для досягнення своєї мети, адже «своєю ласкавістю до чоловіка жінка претендує на свободу і, разом з тим, – на завоювання всієї чоловічої статі».

Загалом стереотип Березині виявляється у багатьох образах-символах жінки-матріарха (термін Оксани Кісь), вічний образ матері, хранительки домашнього затишку, опікунки дітей та чоловіка. Аби простежити специфіку формування стереотипу «Березині» та походження її якостей, слід починати з міфології, з богині Геї. Мабуть, звідси бере початок образ жінки-матері, опікунки домашнього вогнища та усіма проблемами дітей (харчування, режим дня, навчання, одяг, відвідування культурних закладів, лікування тощо), та жінки-дружини, яка опікується й проблемами чоловіка (одяг, зовнішній вигляд, здоров'я та інше). Поряд зі стереотипом Березині в сучасному суспільстві вирізняється стереотип жінки-Барбі. Це збірний образ, що сформувався під впливом християнської традиції меншовартості та недалекоглядності жінки, а також під впливом міфічних жіночних образів, що символізують красу, легковажність, холодний розрахунок. Карл Густав Юнг вважав це проявом Аніми (жіночого начала) в образі жінки-Дівчинки або жінки-Любовниці (спочатку Єва, потім Персефона, Афродіта). В сучасному суспільстві – це красуня, яка переважно переймається своєю зовнішністю та комфортом і майже не бере участі в суспільному житті країни.

Не можна обійти увагою і таку якість сучасної жінки, як мудрість. Вона є невід'ємним атрибутом стереотипу Берегині, а також образу Ділової Жінки. У міфології це Афіна та Артеміда (Юнг цей образ зазначив як жінка-Королева). Це образи сучасних ділових жінок, які займають керівні посади і беруть активну участь в суспільному житті держави.

Щодо чоловіків, то й тут маємо варіант деконструкції гендерних міфів. Зокрема, К.-Г. Юнг вказував на чотири шаблі розвитку Анімуса (чоловіче начало), а саме:

1) образ успішного бізнесмена, що проектується на знаменитих суспільних діячів, бізнесменів, письменників тощо (крім Зевса, в міфології йому відповідає Посейдон);

2) образ красеня-супермена, що втілює красу, фізичну міць чоловіка, значимість тіла і сили. У міфології цей образ бере початок від Аполлона. Сьогодні ж це стереотип «мачо» з бездоганною зовнішністю, яскравими аксесуарами та надзвичайними можливостями;

3) образ героя-романтика – благородного розбійника, постійного шукача пригод (у давніх міфах це – Урос, Купідон, Арес);

4) образ мудрого учителя, порадника, духовного наставника (у міфології – Аїд), в сучасному суспільстві – образ «гуру», що вважає себе не лише фахівцем у певній спеціалізації, але й духовною особою, яка дає настанови прихильникам своїх ідей.

Отже, гендерна ідентичність – це переживання власної відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників(ниць) певної статі (або таким, що приписуються представникам(цям) певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією). Потрібно розрізняти статеву та гендерну ідентичності. Людина може володіти чітко визначеною статевою ідентичністю та водночас мати труднощі із гендерною ідентичністю, переживати невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалам. Гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних чинників, а не від біологічної природи людини. Для зрілої особистості гендер стає заміною статі. У структурі гендерної ідентичності можна виділити три компоненти: когнітивний (пізнавальний), афективний (оціночний), конативний (поведінковий).

Сучасне поняття «гендерної ідентичності» трактується як усвідомлення особистістю себе як представника чи представниці статі, гендеру, відчуття свого жіночого, чоловічого або андрогінного тіла, усвідомлення своєї приналежності до чоловічої, жіночої або якоїсь іншої статі у соціальному контексті. Гендерна ідентичність не є автоматичною надбудовою над біологічною статтю, вона поетапно формується в особистості у ході виховання та соціалізації. Це поняття ширше, ніж статево рольова ідентичність, оскільки гендер включає в себе не тільки рольовий аспект, а й, наприклад, образ людини в цілому (зачіску, одяг, охайність тощо). Поняття «гендерна ідентичність» не рівноцінне й поняттю «сексуальна ідентичність». Остання стосується особливостей само сприйняття і уявлення людини про себе в контексті сексуальної поведінки.

Гендерні міфи закладаються у голови дітей з перших років їх життя. Згадаємо під яку казочку, розповідь чи оповідання засинають наші діти. Дівчаткам читають, за правило, казки про красунь-принцес, а для хлопчаків вибирають щось про героїв та пригоди. І бачать наші діти чудові сни, де вони прекрасні принцеси або сміливі переможці драконів чи інших чудовиськ. Так формуються гендерні міфи про красу та перемогу, відповідно: дівчинка вважає, що повинна бути красивою, а хлопчик – сміливим захисником. Маскулінний міф про «сильне плече», «здобувача» і «захисника» продовжує передаватися з покоління в покоління, заважаючи будувати нові відносини. Дивно, але міф про сильного чоловіка, який сьогодні заперечується як безпосередньо реальністю, так і культурною продукцією, продовжує існувати.

Внаслідок гендерної поляризації антиподом фемінності є маскулінність. Жорстокою з боку фемінізму є критика міфу «Діва у біді», що відображається в більшості творів класичної та значній частині модерної культури і зображує жінку лише як пасивну очікувачку порятунку від героя-чоловіка. Вона нездатна на жодні дії з самозахисту, вирішення ситуації, проактивність чи лідерство, поки основну участь у житті бере герой-чоловік. В сучасній літературі нав'язування пасивної ролі та статусу трофея поступово замінюються образами активних, ініціативних жінок з фокусом на їх особистісні якості, а не на оспівуванні привабливості тіла.

Маскулінність і фемінність – дві основні категорії гендерних досліджень, які узагальнюють нормативні уявлення та установки, якими мають бути і чим повинні займатися чоловіки та жінки у даному суспільстві й у дану епоху. Існує велике різноманіття традиційних моделей маскулінності та фемінності, які

залежать від етнічних і релігійно-філософських позицій, однак абсолютна більшість з них базуються на опозиції: суб'єкт – об'єкт, сила – слабкість, активність – пасивність, жорсткість – м'якість. Тлумачення цих категорій як дихотомічної опозиції було піддано критиці науковими дослідженнями у 1970-1980-ті роки. Стереотипні уявлення про риси маскулінності та фемінності у суспільствах починаючи з кінця XIX століття все більше відрізняються від реальних рис чоловіків та жінок, на що вплинули, зокрема, процес гендерної конвергенції (процес гендерного зближення маскулінності та фемінності) та сексуальна революція. Постмодерністська точка зору наголошує на тому, що маскулінність та фемінність є окремими параметрами кожної особистості, а не бінарними опозиціями, та діють у контексті расових, класових, етнічних та інших відмінностей.

Як побороти гендерну нерівність, якщо саме поняття гендеру так недосконало? Чи варто рухатися в бік небінарного сприйняття людської особистості та створювати нові ідентичності, або ж спробувати зовсім відмовитися від визначення людини через гендер?

Саме тому радикальний фемінізм прагне скасувати це поняття, щоб люди припинили заганяти один одного в рожеві та блакитні коробочки, а замість цього дозволили розвиватися кожній особистості без впливу такої обмежувальної та несправедливої системи цінностей. Гнітючий характер гендеру полягає навіть не в тому, що це вигаданий для створення нерівності соціальний конструкт, а в тому, що він має на увазі існування тільки двох гендерів.

Висновки.

Гендерний міф – це стійкий, емоційно насичений, цінніснороззначений образ про місце чоловіків і жінок у суспільстві, їх функції та соціальні завдання. Гендерні міфи, незважаючи у минулому на їх стабілізуючу функцію, сьогодні починають надавати гальмівний вплив на розвиток суспільних відносин, і без їх переосмислення неможливо зробити подальший крок вперед.

Гендерні міфи формують гендерні стереотипи, які не враховують індивідуальних особливостей людей. Де які гендерні стереотипи допомагають хлопчикам і дівчаткам підготуватися до соціальних ролей, які вони будуть виконувати у дорослому житті – матері чи батька, чоловіка чи дружини. Але частина гендерних стереотипів сформувалася дуже давно, в цілком інших

історичних умовах, що робить їх застарілими та такими, що обмежують можливості людей у сучасному світі. Чому взагалі люди хапаються за міфи, що привертає їх в цьому понятті? Тому що міф – це таке оповідання про світ, яке найпростішим і загальнозрозумілим чином пояснює нинішній стан речей.

Міф не потребує завершеного раціонального обґрунтування, його міць – в самому факті звернення до нього. Здавалося б, у наш час видатні успіхи в галузі природничих наук та техніки виключають будь-яке міфічне сприйняття речей і явищ, тобто такий стан свідомості, при якому продукти фантазії приймаються за справжні реальності, що стосується й міфо-магічного психологічного настрою, для якого реально існує лише назване, а неназване не існує взагалі. Разом з тим, навіть найновітніші інформаційної цивілізації не в змозі знищити гіпнотичну силу міфів, особливо так званих універсальних міфів, зокрема соціально-політичних (про «острови блаженних», рай, можливості подолання людських недосконалостей, всіх соціальних недоліків і остаточного торжества «золотого століття»). Міф залишається живим словом, несвідомим виразом сподівань та надій людей, їх масової свідомості. Сучасна міфотворчість та міфо-магічні форми свідомості виникають, зокрема, з потреби приймати бажане за дійсне, видавати належне за реально суще. Звідси «реальність», створювана міфосвідомістю (будь то продукт буйної фантазії первісної людини або зашореності стереотипами мислення його сучасного побратима), має не меншу, але навіть більшу реальність, найсправжню.

КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ У ВИМІРІ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Комеморація як різновид соціальних практик.

Концепт «соціальні практики», який лише нещодавно став надбанням вітчизняного суспільствознавства, покликаний ліквідувати притаманну класичній соціології опозицію між об'єктивним та суб'єктивним началами, кожне з яких окремо нездатне досягнути соціальну реальність в її цілісності. Автори колективної монографії Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України під назвою «Соціальні практики в глобальному вимірі» констатують загальну тенденцію в соціальних науках ХХІ століття, що полягає в урізноманітненні й деталізації опису видів людських дій. Концепції «повернення суб'єкта», «прагматичний поворот», «множинні індивіди», теорія мереж – усе це тією чи іншою мірою характеризує зрушення теоретизування у бік соціальної антропології. Традиційні поняття соціальних наук («клас», «цивілізація», «культура», «суспільство» тощо) втратили свою самоочевидність та здатність організовувати як соціальний досвід, так і соціальне дослідження. У кращому разі їм відводять роль дороговказів, що попри свою абстрактність все ж таки спроможні «скріпити» різноманітні емпіричні фрагменти. Проте в самий центр уваги дослідника потрапляють ці різноманітності та ін., з погляду класичної соціальної теорії, непередбачувані та незаплановані ефекти соціальної реальності – спонтанність, конфліктність, мінливість тощо»¹.

В свою чергу, акцент на мінливості соціального порядку відкриває простір для прихильників конструктивістської парадигми, в межах якої соціальне само є певним конструктом. Поняття «соціальна практика» тут відрізняється від категорії «соціальні відносини», насамперед, тим, що соціальні відносини передують соціальним практикам: «з одного боку, суб'єкт конструює свої практики, але цей процес зумовлений попередніми соціальними відносинами, з іншого – соціальні відносини каузально спричинюють практики суб'єктів, проте ця детермінація завжди опосередкована самими практиками. Згідно з цим,

---

¹ Попов Б.В., Фадєєв В.Б., Носова Г.Ю., Багінський В.В., Нельга О.В. Соціальні практики в глобальному вимірі. К.: Наукова думка, 2007. С. 65.

соціальне постає як процес безперервної інтеріоризації/екстеріоризації, тобто інтеріоризація соціального відношення та пов'язаний з нею зворотний процес екстеріоризації є реалізованими лише в межах наперед-даних соціальних форм, маючи своєю передумовою вже-існування соціального відношення»¹.

Функціонально концепт «соціальні практики» призначений для об'єднання під спільним знаменником різноманітних форм людської активності. У цьому контексті варто казати про господарські, політичні, релігійні, мистецькі, освітянські практики тощо. Але, незважаючи на видове багатоманіття соціальних практик, всім ним притаманні певні спільні ознаки. Йдеться, перш за все, про їх раціональний характер. За визначенням О.Ю. Леонтьєвої, раціональність – це «можливість осягнути розумом об'єктивно загальне, особливий процес оволодіння думкою, буттям, особлива розмірність свідомої діяльності, рух мислення за «логікою буття», глибоко онтологічно обумовлений»². Водночас, раціональність – це «характеристика суб'єкт-об'єктних стосунків, предикат взаємовідношень «людина-світ». Цей предикат має місце лише в результаті застосування людиною однієї зі своїх здібностей – розсудкової здібності, розсудка»³.

Ознаками раціональної соціальної дії є адекватність, ефективність, логічність, цілевідповідність (тобто узгодженість дій в системі координат «ціль-засіб-результат»), рефлексивність⁴. С.Б. Кримський вказував, що «узагальнена раціональність сьогодні може бути пояснена як така, що орієнтується на мірки розуму, здатність до мотивованого вибору (рішень, можливостей, дій, альтернатив) відповідно до певних порогових (міровизначених) чи нормативних (якісних) обмежень, які можуть бути сформульовані у вигляді певної системи принципів раціональності». До таких принципів він зараховував принципи а) міровизначення, б) упорядкованих послідовностей, в) достатньої підстави, г) рельєфності, д) аналітичності, е) нормальності, е) сократичної іронії, ж) ясності, з) інтелектуальної розмірності буття, узгодження екзистенції з

---

¹ Там само. – С.40.

² Леонтьєва Е.Ю. Рациональность и ее типы: генезис и эволюция. М.: Изд-во Московского психолого-социального института, Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. С.21.

³ Леонтьєва Е.Ю. Мир рациональности в мире человека (логики-методологический и социально-эпистемологический анализ): монография. Волгоград: РПК «Политехник», 2001. С.60-61.

⁴ Додонова В.І. Постнекласичний дискурс соціальної раціональності: монографія. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2011. С.32-36.

розумом, і) гносеологічного оптимізму, ї) рішучості, й) інтелектуальної гідності та етичної цінності істини¹.

Еталонами раціональних соціальних практик слушно вважають науку і техніку. Втім, далеко не всі види соціальних практик строго відповідають наведеним критеріям раціональності. «Ми називаємо *praxis*'ом дію, – вказує К. Касторіадіс, – в якій інший або інші презентовані як автономні істоти і як головне джерело такого роду незалежності... *Praxis* не дає змогу звести себе до схеми цілей і засобів. Схема цілей і засобів властива технічній діяльності, оскільки остання повинна здійснюватися, маючи перед собою істинну мету – мету остаточну і визначену, яка може бути поставленою як необхідний і можливий результат, щодо якого остаточний вибір засобів зведено до питання про більш або менш точний розрахунок. З такою метою засоби не мають жодних внутрішніх відношень, окрім відношень причини і наслідку»².

Інакше кажучи, на відміну від науки і техніки, де раціональність проявляється так би мовити в чистому вигляді, в соціальній сфері вона вимушена враховувати початкову невизначеність суспільно-історичного процесу. «*Praxis* спирається на знання, але це знання завжди фрагментарне і тимчасове. Знання є фрагментарним, оскільки не може існувати вичерпної теорії людини та історії, і тимчасовим, оскільки сам *praxis* спричинює постійне зародження нового знання і змушує світ розмовляти мовою, водночас оригінальною та універсальною... Така «відносна» чіткість відповідає іншому і також істотному аспекту *praxis*'у: його суб'єкт постійно змінюється на ґрунті досвіду, до якого його залучено, який створюється ним і який тією ж мірою створює його. Само собою зрозуміло, що звідси виходить безперервна модифікація – як форми, так і сутності – відношень між суб'єктом і об'єктом. Вони не можуть бути визначеними раз і назавжди»³.

Конструктивістська парадигма підходить до соціальних практик з методологічних позицій, що відрізняються від традиційного позитивістського чи марксистського підходів. Мінімізація бінарної опозиції суб'єктивного і об'єктивного відбувається в конструктивізмі шляхом врахування історичної динаміки й мінливості як конкретної людини, так і суспільства в цілому. «Згідно

---

¹ Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії. К.: Вид. дім Києво-Могилянська Академія, 2008. С.157-165.

² Касторіадіс К. Воображаемое установление общества. Пер с фр. Г. Волковой, С. Офертаса. Москва: Изд-во «Гнозис», Изд-во «Логос», 2003. С.87-88.

³ Там само. С. 89.

з конструктивістським поглядом, – пише В.Б. Фадєєв, – у самому історичному процесі соціальні реальності виявляються водночас об'єктивованими та інтеріоризованими, тобто співвідносяться з об'єктивованими світами, будучи зовнішніми щодо індивідів ресурсами та ґрунтом для їхньої дії; з іншого боку, ці соціальні реальності вписуються в суб'єктивні та інтеріоризовані світи, сформовані переважно почуттями, уявленнями та пізнанням. Соціалізація уможлиблює інтеріоризацію зовнішнього, а практика спричиняє об'єктивацію внутрішнього»¹. Обидва зустрічних рухи (соціалізації й інтеріоризації) уможливлюються завдяки зануреності суб'єкта в об'єктивний історичний процес, що складає першу передумову для виокремлення відносно автономного виду соціальної практики з помітною інтенцією на минувшину.

Крім того, соціальний конструктивізм початково сконцентрований на змінах соціального соціального, на трансформаціях соціального. Вкупі з раціональністю специфічного типу він характеризується проєктивністю. «Проєкт – це елемент *praxis*'у (як і будь-якої дії загалом), – підкреслював К. Касторіадіс, – Це – *praxis*, що дістав своє визначення, розглянуте з врахуванням його зв'язків з реальністю, в конкретизуючому уточненні завдань, у специфікації своїх опосередкувальних елементів. Цей ясно виражений намір трансформації реальності, спрямований уявленням про сенс цієї трансформації, бере до уваги реальні умови»². Розуміння соціальної практики як «проєкту» впливає з множинності історичних реальностей, які так само можуть бути змінені, реструктуризовані, переоцінені, одним словом – трансформовані, як і майбутня соціальна реальність.

Зрозуміло, що подібна діяльність має дуже багато спільного з міфотворчістю. Але така проєктність також є передумовою для конституювання соціальної практики, спрямованої на історію.

На думку Ф. Коркюфа, «для конструктивізму історичність є головним поняттям за трьома аспектами. По-перше, соціальний світ сконструювали, виходячи з минулих перед-конструкцій; у цьому аспекті конструктивізм йде услід Марксу, який писав: «Люди роблять свою історію, але вони роблять її не так, як вони забажають, за обставин, які не самі вони обирали, а які

---

¹ Попов Б.В., Фадєєв В.Б., Носова Г.Ю., Багінський В.В., Нельга О.В. Соціальні практики в глобальному вимірі. К.: Наукова думка, 2007. С. 38.

² Касторіадіс К. Воображаемое установление общества. Пер с фр. Г. Волковой, С. Офертаса. Москва: Изд-во «Гнозис», Изд-во «Логос», 2003. С.90.

безпосередньо наявні, надані ним і перейшли з минулого». По-друге, минулі соціальні форми відтворюють, привласнюють, зміщують і видозмінюють, а інші форми винаходять під час дій та взаємодій (під час контактів «віч-на-віч», під час телефонних, письмових та ін. взаємодій), що мають місце в повсякденному житті акторів. По-третє, цей минулий спадок і ця повсякденна праця відкривають поле можливостей у майбутньому»¹.

Так само, як і будь-яких соціальних практиках, у випадку з «конструюванням минулого» процеси соціалізації та інтеріорізації врівноважують один одного. Історична пам'ять покликана зберігати інформацію про події минулого, вона є продуктом сталих відносин і переконань, цінностей та ідеалів. Але з іншого боку, пам'ять сама «конструюється» і постійно змінюється під впливом творчої активності індивідів. Форми пам'ятання (комеборації) закріплюються в комеборативних практиках, які, в свою чергу, є різновидом соціальних практик взагалі.

Англійське *commemorate* вказує на подію або артефакт, метою яких є ознаменування чогось в минулому (видатної людини, пам'ятної дати, місця та ін.). Комеборативні практики передбачають широке коло спільних дій (ритуали, церемонії, презентації) та об'єктів (пам'ятники, місця поховань, меморіальні комплекси), які закріплюють певний історичний наратив, що є значущим для всього суспільства або його частини.

Отже, під комеборативними практиками ми будемо розуміти будь-які колективні дії, спрямовані на відновлення в свідомості людей зв'язку між подіями минулого і сьогодення.

Форми і зміст комеборативних практик.

Одним з перших мислителів, хто звернув увагу на форми комеборативних практик, був Еміль Дюркгейм, який розглядав їх як прояв солідарності в суспільстві. Безпосередньо цій проблематиці присвячена його книга «Елементарні форми релігійного життя»². На багатому етнографічному матеріалі

---

¹ Коркюф Ф. Новые социологии. М.-СПб.: Ин-т экспериментальной социологии; Алетея, 2002. С.25.

² Durkheim, Emile. Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie, PUF, coll. «Quadrige Grands textes», 2008. 647 p.

французький соціолог робить узагальнення щодо місця і ролі комеморації в ранній історії людських суспільств. Зокрема, він акцентує увагу на такій формі комеморативних практик як комеморативний ритуал. «Суть ритуалу, – пише він, – полягає виключно в тому, щоб апелювати до минулого і до певної міри знову повернути його в теперішнє засобами справжньої драматичної вистави»¹.

Прикладом форми «імпліцитної комеморації», за Дюркгеймом, є паломництво пам'ятними місцями. Під час таких церемоній прочани відвідують місця, пов'язані з життям богів, міфічних героїв. Оскільки першими об'єктами поклоніння були пращури, то першими комеморативними практиками стають поминальні обряди, а першими «місцями пам'яті» – могили. Особливу роль в комемораціях грають ритуальні відтворення подій, що конституують загальне походження племені, оскільки тут підкреслюється єдність спільноти. Ще одна форма комеморації – це свято, вона також пов'язана із солідарністю. Прив'язка свят до певних дат, які нагадують про значущі для соціуму події минулого, сприяє об'єднанню людей, формуванню їх ідентичності. Можливо, що з часом люди забувають про зміст самої події, якій присвячено свято, але воно набуває ціннісно-символічного значення, ототожнюється з індивідуальним досвідом і системою цінностей конкретної особистості. Дюркгейм вказує, що названі ритуали викликають специфічні почуття «зв'язку зі світом сакрального», які змушують групу знов і знов переживати події священного минулого на високому емоційному піднесенні.

В подальшому форми комеморативних практик аналізувалися Морісом Альббаксом², Абі Варбургом, П'єром Нора, Яном Ассманом, Полом Коннертоном³ тощо. І хоч загальноприйнятої класифікації комеморативних практик не існує, в працях вказаних дослідників наводиться перелік універсальних форм комеморації, які виконують одні й ті самі функції в суспільстві і можуть бути перенесені на український ґрунт.

Формами комеморативних практик є, зокрема, облаштування місць пам'яті, меморіалів, створення скульптур, пам'ятних знаків, встановлення пам'ятних дошок; історичні реконструкції, тобто вистави реконструкторів до певних історичних дат, походи по місцям бойової слави, святкові демонстрації; флешмоби, віртуальні екскурсії за допомогою комп'ютерних технологій,

---

¹ Там само. С. 534.

² Хальббакс, М. Социальные рамки памяти. М.: Новое изд-во, 2007. 348 с.

³ Коннертон, П. Як суспільства пам'ятають. К.: Ніка-Центр, 2004. 184 с.

відповідна активність у соцмережах. В процесі історичного розвитку спостерігається тенденція до певного спрощення комеморативних процедур: якщо, наприклад, в стародавні часи пам'ять про загиблого героя вшановували масовою ходою, багатими церемоніями, монументами, то сьогодні це – лише хвилина мовчання.

Форми комеморації, як правило, пов'язані з державною політикою пам'яті. До них належать заходи (масові мітинги, демонстрації, урочисті збори, нагородження, хвилини мовчання, встановлення меморіалів, декларації урядовців), пов'язані з відзначенням визнаних у державі видатних для соціальної спільноти подій. Необхідність взяти комеморативні практики під контроль влади сприяло перетворенню її на об'єкт маніпуляції. Змістовні трансформації комеморативних практик призвели до того, що поняттям «історична пам'ять» стали називати щось протилежне початковому значенню: не дбайливе збереження в народі спогадів про справжні події, а ідеологічне насадження нового, вигідного чинній владі образу минулого. «Політики пам'яті» стають невід'ємною складовою політичного менеджменту, інструментом міфотворчості, засобом впливу на масову свідомість та ідентичність, джерелом легітимності державних і наддержавних інституцій.

Форми комеморативних практик є консервативнішими та інертнішими порівняно із змістом комеморації. В сучасній Україні це призводить до того, що пам'ять про борців проти радянської влади ми вшановуємо у «радянській» спосіб. Такий гібридний характер комеморативних практик був типовим для дев'яностих – початка нульових років, приблизно до Помаранчевої революції 2004 року і початку проведення національної політики пам'яті президентом В. Ющенком. Влада добре розуміє оруелівську істину: «Хто володіє теперішнім, той володіє минулим; хто володіє минулим – той володіє майбутнім», через що постає завдання протидії негативним наслідкам маніпуляцій суспільною свідомістю та відтворення картини минулого у невикривленому, неспотвореному вигляді.

Водночас, приблизно в той самий період виникли і набули широкого розповсюдження новітні форми комеморацій, які поки що уникають тотального контролю з боку влади. За своєю природою вони важко піддаються вертикальному структуруванню, залишаючись полем вільного циркулювання думок, а отже – і «низових» комеморативних практик.

Йдеться про соціальні мережі.

Соціальні мережі і пам'ять.

Дійсно, сучасні електронні технології і мас-медіа створили нову віртуальну соціальну реальність, яка має певні особливості, що внутрішньо притаманні як Інтернет-мережі взагалі, так і соціальним мережам зокрема. Конкретизуємо, що під терміном «соціальна мережа» ми маємо на увазі міжнародні електронні платформи для спілкування та розповсюдження інформації, на кшталт Facebook або Twitter. З простого інструмента для спілкування людей сучасні соціальні мережі перетворилися у високотехнологічні продукти з універсальним набором інструментів. Така трансформація призводить до того, що соціальні мережі інтегруються буквально у всі сфери життя людини, завдяки чому створюється нові типи суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних взаємодій. Соціальні мережі перетворюються на потужній засіб конструювання соціальних відносин.

Поява соціальних мереж обумовила трансформацію комеморативних практик, адже саме через соціальні мережі будуються горизонтальні комунікації між користувачами, які здатні «автономно» робити вибір – що з подій минулого слід пам'ятати, а що краще забути. Соціальні мережі створюють простір, в якому немає змістовної центрації, йому притаманні асиметричність, хронологічність, антиєрархічність, ризоматичність, відмова від пануючого метанарративу. Ці характеристики описуються постмодерністською методологією як ознаки постсучасної свідомості з її критичним ставленням до історизму.

В своєму акаунті користувач створює власне соціальне середовище, яке є відбитком самої людини. Цей акаунт виступає репрезентантом сучасної людини і, водночас, портретом всього соціуму. Перефразовуючи відомий вираз про друзів, можна стверджувати: «Покажи мені свою стрічку новин і я скажу хто ти» або «Покажи мені на що ти підписаний і я скажу хто ти». В створенні суб'єктивного простору людиною немає нічого нового, для виживання нам потрібно навішувати на все ярлики, або все класифікувати, причому більшість цих класифікацій відбувається підсвідомо. Одна з головних проблем у тому, що соціальні мережі технологічно підсилюють суб'єктивність людини, а це, в свою чергу, породжує хибне відчуття правоти.

Соціальні мережі підштовхують людей на постійне завантаження свого реального життя у віртуальну реальність, все це приймає вид постів, фотографій, коментарів та інших активностей. Розповсюдженою комеморативною практикою є додавання спеціальної стрічки до аватара, присвяченої певній події

минулого: роковинам Голодомору, Акту Злуки УНР і ЗУНР, 100-річчю проголошення Української народної республіки, Дню Перемоги. Це можуть бути національний прапор, емблеми та гасла («Пам'ятаємо – перемагаємо!», «Не здамося!», «Вибачаємо і просимо вибачення...» або «Не забудем, не простим!»), які символізують солідарність власника акаунта з тією чи іншою політичною орієнтацією та відповідним їй тлумаченням історії.

Слід також зазначити, що поряд такими формами комеморації соціальні мережі в цілому орієнтовані на максимальну індивідуалізацію акаунта та оприлюднення користувача своїх зображень. Кількість фото, що фіксують малозначущі, дрібні події (покупка нового одягу, їжа в ресторані, прогулянка з другом), про які сам автор навряд чи згадає наступного дня, перебільшує всі можливі норми. Так, сьогодні на спеціалізований сервіс для збереження зображень Google Фото кожного тижня завантажується 28 мільярдів фотографій, а у соціальній мережі Instagram щодня викладають 100 мільйонів фото та відео! Таке ненормальне, навіть хворобливе захоплення демонстрацією власних зображень дозволяє стверджувати, що межа між віртуальним та реальним світом зменшується, і все більше людей на планеті входять до цієї нової змішаної реальності.

Враховуючи все вище сказане, можна зробити припущення, що соціальні мережі відкривають унікальну можливість досліджень соціальності. У пошуках своєї ідентичності людина свідомо та несвідомо звертається до своєї історичної пам'яті, яка може складатись із великої кількості елементів, ці елементи навіть можуть вступати у суперечність¹. Репрезентація користувачів та їх дії у соціальних мережах теж напряму залежать від певного історичного контексту, який вони не завжди у явному виді вносять до власного ландшафту віртуальної реальності.

Наше дослідження зосереджує увагу на тому, як соціальні мережі апроприують історичну пам'ять людини, і на конкретних прикладах демонструє – яку форму може набувати комеморативні практики в соціальних мережах. Розуміючи усю широту спектру трактувань комеморативних практик, варто свідомо обмежити рамки дослідження групами у соціальних мережах, які присвячені історичній пам'яті, історії або ж мають відношення до історії. Ці

---

¹ Хітрова Т.В. Соціальні спільноти як простір формування групової пам'яті: новітні ефекти комунікації. *Діалог: Медіа-студії* : збір. наук. праць. 2014. Вип. 18-19. С. 305-315.

групи будуть досліджені у контексті найпопулярніших в Україні соціальні мережі, зокрема Facebook, YouTube, Instagram.

Методика дослідження комеморації в соціальних мережах

Вибір соціальних мереж базувався, насамперед, на їх популярності в Україні. За даними Research & Branding Group, найпопулярнішими є сім соціальних мереж: Facebook, YouTube, Instagram, Telegram, Twitter, VK, «Однокласники», LinkedIn. Як вже було зазначено, дослідження проводилось у перших трьох мережах, які наразі надають більше можливостей для пошуку в них необхідної інформації. Telegram та Twitter теж репрезентують історичну пам'ять, але форма цієї репрезентації в них дещо відмінна від зазначених вище мереж. Тому їх дослідження потребує іншого підходу до збору та обробки інформації, це широке поле для подальших досліджень. VK та «Однокласники» подібні до Facebook, але враховуючи специфіку даних мереж на думку авторів їх необхідно дослідити окремо. Соціальна мережа LinkedIn, на відміну від інших зазначених вище мереж, має спеціалізацію, яка розрахована на пошук роботи та створення спільноти професіоналів. Зрозуміло, що LinkedIn опосередковано містить в собі історичну пам'ять, але враховуючи названу особливість дана мережа не буде розглянута у цьому дослідженні.

Відомості для дослідження форм репрезентації історичної пам'яті у соціальних мережах збирались за допомогою компіляції двох підходів: мануального та автоматичного.

Першим кроком необхідно обрати запити, які будуть використані у пошукових системах соціальних мереж. Було обрано наступні словосполучення: «Історія України», «История Украины», «History of Ukraine» для пошуку спільнот. В ході дослідження постала необхідність розширити можливі пошукові запити. Таким чином, до історії України додалися запити на пошук спільнот, присвячених селам та їх історії, а також з помітною ностальгією по СРСР. Використовувались наступні слова та словосполучення: «історія села», «СССР», «пам'ять». Використавши ці запити у Facebook, було отримано список посилань на групи.

Враховуючи особливості роботи пошукового алгоритму, необхідно було у ручному режимі перебрати посилання, через те, що не всі групи у списку присвячені питанням історії або пам'яті. Найбільша кількість груп, які взагалі не

відповідали критеріям пошуку, була за запитом «Пам'ять» та «history of Ukraine», до даного питання ми звернемось пізніше. Сформувавши релевантний темі список посилань, розпочався процес підготовки автоматичної обробки цих списків. Під автоматичною обробкою розуміється використання web scraping для збору відповідної інформації зі сторінки спільноти. Постала необхідність розробити програму-парсер, яка на вхід приймає список посилань та на виході видає інформацію за цими посиланнями у вигляді excel-таблиць. Пропускаючи певні технічні деталі, зазначимо, що при розробці використовувалась мова програмування Python, відкриті бібліотеки Selenium, та бібліотека Pandas. Розробка була виконана таким чином, щоб імітувати дії користувача на сторінці. Після використання програми-парсера для списку посилань з Facebook було отримано результати у вигляді п'яти таблиць. Приклад таблиці представлено нижче на малюнку 1.

	Name	Member	Status	Link
0	History of Kyiv, Ukraine	90 учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/139333588064924/
1	HISTORY OF UKRAINE AND UKRAINIAN CULT	295 учасників	Приватна група	https://www.facebook.com/groups/854316495278444/
2	News from and about Ukraine in English	4,3 тис. учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/newsfromukraine/
3	History of Ukraine 2017	201 учасників	Приватна група	https://www.facebook.com/groups/227637710988867/
4	Ukrainian Americans	7,6 тис. учасників	Приватна група	https://www.facebook.com/groups/134126957169/
5	Foreigners in Odesa, Ukraine	2,4 тис. учасників	Приватна група	https://www.facebook.com/groups/f.livinginodessaukraine/
6	Friends from Ukraine	12,6 тис. учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/185137962379195/
7	Group of Friends of European Ukraine	949 учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/1072419572823068/
8	Real Estate Ukraine	2,0 тис. учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/584631949091405/
9	History of the World	256,1 тис. учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/380971065278407/
10	Kyiv, Ukraine	61,3 тис. учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/Kiev.Ukraine/

Мал. 1. Частина інформації за запитом «History of Ukraine»

Отже, програма-парсер допомогла зібрати наступну інформацію:

1. Назва спільноти;
2. Кількість учасників;
3. Статус відкритості спільноти (чи можна отримати доступ до інформації у спільноті без реєстрації у ній);
4. Посилання на саму спільноту;
5. Кількість записів на сторінці для Instagram;
6. Кількість відео на каналі для YouTube.

Для аналізу спільнот в Instagram та YouTube необхідно було діяти в інакше через те, що ці соціальні мережі мають інші принципи роботи. Відомості, які вдалось отримати автоматично, були переважно некоректними. Існує варіант роботи з цими сервісами через спеціальний програмний інтерфейс (API), але і він

має певні обмеження та не може відтворити дії користувача. Тому в такому випадку всі необхідні дані збирались вручну. При зборі даних з Instagram особливих проблем не виникало, єдине що необхідно було відкинути результати, які були посиланнями на компіляцію постів із певним хештегом. Більш специфічна ситуація склалась із пошуком каналів, таку назву мають спільноти у YouTube. При обробці результатів запиту платформа видає велику кількість каналів, які не завжди є достатньо релевантними після перших 15 записів.

Також при пошуку спільнот за запитом «Пам'ять» лише YouTube видав групи, що відповідають темі дослідження, наприклад: «Историческая память», «Родинна пам'ять», «ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ ПОЛЕГЛИМ ГЕРОЯМ УКРАЇНИ!» інші мережі пропонували спільноти, які присвячені покращенню пам'яті або пам'яті конкретної людини. В Instagram також зустрічаються профілі, які виступають певним візуальним щоденником життя конкретної людини.

Типологізація «комеморативних груп» користувачів соціальних мереж.

Всього було розглянуто 468 спільнот, які пов'язані с темою історія. З них 78 груп або 17% в YouTube, 108 груп або 23% – в Instagram та 282 або 60% – в Facebook.

Але ситуація доволі різко змінюється, якщо подивитись на кількість людей, залучених до цих груп. Переважна більша частина користувачів зосередилась в Instagram. В ньому сконцентровано 78,79% від загальної кількості користувачів за всіма запитами. Хоча такий великий показник зумовлений тим, що за запитом «History of Ukraine» Instagram видає три групи, на які підписано більше мільйона людей. Це групи, які присвячені не лише українській, а й всесвітній історії. Перший профіль має назву history та 6,7 млн. підписників, наступний historycoolkids з 1,4 млн. та historyphotographed з 4,3 млн. причому остання описує себе як перший історичний музей у метавсесвіті, який нещодавно почав будувати Марк Цукенберг¹.

Якщо підсумувати кількість користувачів без запиту «History of Ukraine», то ситуація зміниться наступним чином: Facebook дасть 44 % користувачів, Instagram 30,33 % та YouTube 25,68 %. Ймовірно, існує певна кореляція між

---

¹ Welcome to Meta. *Meta*. 2021. <https://about.facebook.com/meta/>

віком користувачів та зацікавленістю в історичних обговореннях. Аудиторія Facebook старша за аудиторію Instagram. Хоча дана теза потребує більш ретельного дослідження користувачів, наразі дані не виключають можливих перетинів, тобто цілком можлива ситуація, коли людина підписана одразу на декілька спільнот в рамках однієї мережі. Тому отримані дані є цікавими саме з точки зору кількісного та тематичного порівняння. Аналіз будемо проводити між даними які отримані за один запит у різних соціальних мережах.

1. Запит «Історія України».

Тематика спільнот може бути присвячена доволі широкому поняттю історія України, або вузьким темам історії, найбільш яскраво це виражено у Facebook, а також багато є груп, які присвячені підготовці до ЗНО та ДПА. Груп, що мають освітній характер, дуже багато, тому їх розгляд винесено в іншу рубрику. Повертаючись до вузькоспеціалізованих груп, відзначимо Facebook, у ньому можна знайти спільноти що присвячені, наприклад, старовинним картам (старовинні карти, навігація, археологія, історія) або історії залізниць чи футболу (Музей історії залізниць України, Футбол в Україні історія та сьогодення). Хоча зрозуміло, що це певною мірою залежить від пошукового запиту, але слід визнати, що використовуючи Facebook користувач може отримати більше різноманітної інформації. Хоча є певні закономірності, що зберігаються від мережі до мережі, – це загальний тренд на розвінчування міфів та пропагування «правильної» історій (Історія Без Міфів, ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТИ УКРАИНЫ, #Духовні_кордони_нації, СпРАВжня історія України/Русі).

Соціальні мережі Instagram та YouTube додають групи, які містять контент, присвячений історії, але гумористичного типу. Тобто облікові записи, які зосереджені на пропагуванні історії через меми. Ще одним цікавим моментом є те, що пошуковий запит «Історія України» у Facebook та Instagram видає лише україномовні спільноти, тоді як YouTube видає взагалі всі спільноти, в тому числі й російськомовні. Хоча спільноти за даним запитом підтверджують тезу, про те, що Україна проходить постколоніальний період, та намагається віднайти свою власну історичну пам'ять. Це ядро зображено у назвах та описі груп, які вказують на руйнування міфів та намагання відновити «реальну» історію України. Спільноти зі списку, як правило, не носять комерційний характер, але автори залишають посилання для грошової підтримки каналів та профілів або посилання для рекламодавців.

2. Запит «История Украины».

За запитом «История Украины» російською мовою найбільше груп та користувачів надав Facebook, але в даному випадку це зумовлено великою кількістю груп, які присвячені історії взагалі, а не тільки історії України; Instagram, в свою чергу, видав спільноти, які не оновлюються та мають дуже мало користувачів, YouTube взагалі почав видавати повтори спільнот, а також відверто антиукраїнські спільноти та просто купу доволі дивних каналів з одним чи двома відео не дуже зрозумілого змісту. Також відзначимо, що всі групи за запитом «История Украины» практично «мертві» та не оновлюються.

Спільноти за цим запитом, зображують важливість вибору користувача. Тому що, спільноти за схожим запитом «Історія України» є більш популярними та мають живу аудиторію. Це наочно демонструє те, як користувачі можуть самостійно формувати коло своїх вподобань. Також ми бачимо, що від мови запиту залежить контент, який отримує користувач. Ця тенденція зберігається у всіх розглянутих соціальних мережах.

3. Запит «History of Ukraine».

За цим запитом англійською, як вже зазначалось вище, Instagram видав дуже багато записів, які присвячені історії, але не тільки України, а всього світу, причому в даному випадку було багато англійськомовних груп, присвячених історії зовсім різних напрямів: можна зустріти навіть групи, які присвячені історії ЛГБТ або чорношкірих людей. Facebook по цьому запиту видав багато груп, які орієнтуються на допомогу іноземцям в Україні або якимось репрезентують Україну (HISTORY OF UKRAINE AND UKRAINIAN CULTURE (2021/2022)). Також є групи, які присвячені українській діаспорі (Group of Friends of European Ukraine). В той час як YouTube знову видає дублі каналів та нерелевантні записи, хоча в цьому списку були канали, які спрямовані на історію України.

Зауважимо, що тільки в YouTube всі пошукові запити, що стосувались історії України, видавали канали, які демонструють полярні точки зору. Зустрічаються як канали відверто націоналістичного характеру, так і канали, які заперечують існування України взагалі.

4. Освітні групи в контексті історії України.

При пошуку «комеморативних груп» вагому частину займають групи, що мають певне відношення до освіти. Серед них Facebook знову лідирує за кількістю груп, у ньому було знайдено 35 таких груп; наступний за кількістю це Instagram, в ньому 31 група; YouTube дає всього 8 груп, але цього достатньо, щоб перегнати Facebook кількістю залучених користувачів. Але на таке розташування груп і користувачів є певні причини.

По-перше, Facebook в основному дає велику кількість груп, присвячених викладачам, які містять в собі дидактичні матеріали для викладачів (Для вчителів історії, Форум вчителів історії, Конференції з історії); наступні види груп – це кафедри та інші освітні та наукові установи (Кафедра історії та документознавства ФЛСК НАУ (офіційна група), ЦПРПП м. Львова, Історія та правознавство). Інші групи присвячені підготовці до ЗНО, хоча напряду у списку груп Facebook ЗНО згадується лише два рази, в той час як спільноти з Instagram та YouTube, що пов'язані з освітою, вказують на те, що відео або пости з цієї спільноти допоможуть у підготовці до ЗНО та ДПА.

По-друге, аудиторія в Instagram значно молодша, ніж у Facebook, а також школяри активніше користуються можливостями Instagram та YouTube. Відзначимо, що присвячені ЗНО групи мають комерційну основу, тобто люди, які керують цими профілями, та канали використовують їх як рекламні майданчики. Тому описи цих груп містять списки послуг та заохочувальні слова.

В даному випадку це єдиний клас спільнот, які не вступають в полеміку з офіційною версією історії, тобто вони є ретрансляторами офіційної історичної пам'яті. Контент в цих спільнотах в залежності від аудиторії приймає або розважально-повчальний характер (меми, простими словами про складне), або професійній (дидактичні матеріали тощо).

5. Запит «Історія села».

За цим запитом у Facebook було знайдено 41 спільноту, в Instagram – 18, YouTube – 19. Пошук Facebook знаходив лише спільноті, які належать до сіл України, в той час, як Instagram та YouTube видавали також села інших країн. Також із гістограми видно, що все-таки найбільша популярність до теми історії рідного села у Facebook. У цих спільнотах діляться фотографіями, спогадами, новинами. Іноді такі спільноти мають характер збереження «істинної» історії для

нащадків, що зазначається в їх описах. Це певною мірою підтверджує тезу, про існування кореляції між віком аудиторії та її зацікавленістю локальною історією. Хоча можливо, що в такий спосіб люди, які створюють та наповнюють такі спільноти, намагаються зберегти локальну пам'ять, вловити «ту саму» історію, яка знаходиться поза межами постійних ідеологічних та політичних змін у трактуванні.

Така зацікавленість локальною історією є підтвердженням того, що наші сучасники, заперечуючи великі наративи, намагаються дослідити і зберегти їх власні спогади та уявлення про події минулого. Тобто в такий спосіб люди намагаються передати та зберегти власну історичну пам'ять, яка може докорінно відрізнятись від офіційного історичного дискурсу. Колись децентралізовані способи зберігання допомагали автохтонним етносам зберігати свою культуру та традиції, то сьогодні новітні технології дозволяють зберігати свої історії та традиції меншим локальним спільнотам. Хоча важливим також є той факт, що данні спільноти є певною мірою не стільки репрезентацією «суспільства села», скільки суб'єктивного сприйняття села адміністрацією групи. Тому в такому випадку можна казати про існування певної кореляції між кількістю людей та об'єктивністю переставлених даних.

6. Групи, присвячені СРСР.

Збір даних за запитом «СССР» відбувався лише у двох мережах, це зумовлено тим, що YouTube видав дуже велику кількість каналів, які були неактивними, а деякі канали починали повторюватись. Тому підхід до обробки інформації у YouTube, обраний на початку дослідження, в цьому випадку не підходить. Тему репрезентації пам'яті про СРСР у соціальній мережі YouTube необхідно досліджувати більш детально, що наразі виходить за рамки даного дослідження.

Розбіжність у кількості груп та користувачів пояснюється тим, що найбільші групи за кількістю людей в Instagram представляють здебільшого профілі, які розміщують якісні фотографії з минулого СРСР та мають комерційний характер, весь контент, який розміщено на сторінках, має залучувати більше людей та активізує їх у рамках спільноти (залишати коментарі, відмічати фотографії, що сподобалися). Групи у Facebook підтримуються самими користувачами та мають непрофесійний характер, а тому

залучають меншу аудиторію. Ще у групах Facebook можна зустріти звернення до користувачів як до громадян СРСР та утворення віртуальної ностальгуючої спільноти. Причому це зазначають самі користувачі своїми постами. Також багато груп, які продають речі радянських часів, але вони в дану вибірку не потрапили.

Варто додати, що порівняння груп відбувалось за різними критеріями, для Facebook порівняння було виконано між кількістю груп та користувачів в них. Кількість постів не розглядалась, ця інформація не збиралась через специфіку розташування. Дана технічна проблема буде вирішена у наступних генераціях дослідження.

Висновки.

Аналізуючи отримані дані, можна відзначити, що всі групи в соціальних мережах так чи інакше підтверджують тезу Джеймисона про дискурс «нового історизму» як монтування історичних атракціонів¹. Дійсно, у соціальних мережах можна знайти «комеморативну спільноту» для будь-яких вподобань.

Лідером у цьому є YouTube, який видає взагалі настільки багато інформації, що зорієнтуватись у ній людині буде дуже складно. Причому багато каналів, які не потрапили за тематикою до нашого дослідження, взагалі заперечують «офіційну» історію і будують свій, альтернативний, інколи – відверто конспірологічний погляд. Також це стосується виникнення ефекту постправди, коли поряд знаходяться спільноти, що розвіюють історичні міфи Росії та, з іншого боку, історичні міфи України.

Ситуація у Facebook та Instagram інша, там спільноти тематично однорідні, але все ж таки це може бути зумовлено лише особливостями пошукових систем і, наприклад, людина в Польщі або Росії отримає зовсім інший результат, який буде продукований локальними поглядами та традиціями. Також, у дусі пізнього капіталізму історія перетворюється на товар, який можна спожити. Особливо явно це спостерігається у спільнотах, присвячених освіті та СРСР. Тут ми бачимо як банальні онлайн-магазини та аукціони, так і більш вивірені ностальгійні продукти, які заохочують аудиторію. Зрозуміло, що дані для дослідження не є

---

¹ Джеймисон Ф. Постмодернизм, или Культурная логика позднего капитализма. Москва: Института Гайдара, 2019. 808 с.

остаточними, але все ж таки вони в змозі продемонструвати саме погляд користувача та те, з чим він зіткнеться при зацікавленості в темі. Тому соціальні мережі є дзеркалом, в якому відбиваються всі зміни у суспільстві. Всі описані вище спільноти мають конкретну тематику, а тому формують коло себе аудиторію, що зацікавлена в цій тематиці. Користувачі, які не задовільні наявним станом історичної пам'яті починають, за допомогою спільнот будувати власне бачення історії. Завдяки цьому соціальні мережі вписуються у локальний історичний контекст, чим створює інтерсуб'єктивне локальне бачення певних історичних подій, яке притаманне не окремій людині, а певному об'єднанню однодумців.